॥ गीतातात्पर्यनिर्णयप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ समस्तगुणसंपूर्णंस र्वदोषविवर्जितं । नारायणंनमस्कृत्यगीतातात्पर्यमुच्यते । शास्त्रेषुभारतंसारंतत्रनामसहस्रकं । वैष्णवंकृ ष्णगीताचतज्ज्ञानान्मुच्यतेंजसा । नभारतसमंशास्त्रंकुतएवानयोःसमं । भारतंसर्ववेदाश्चतुलामारोपिताः पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिःसर्वैर्ऋषिभिश्चसमन्वितैः। व्यासस्यैवाज्ञयातत्रत्वत्यरिच्यतभारतं । महत्त्वाद्भारवत्त्वा च्चमहाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्ययोवेदसर्वपापैःप्रमुच्यते । स्वयंनारायणोदेवैर्ब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वकैः। अर्थितोव्या सतांप्राप्यकेवलंतत्त्वनिर्णयं। चकारपंचमंवेदंमहाभारतसंज्ञितमितिब्रह्मांडे । तत्रसाक्षादिंद्रावतारमुत्तमाधि कारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनंक्षत्रियाणांविशेषतोपिपरमधर्मंनारायणद्विद्तदनुबंधिनिग्रहंबंधुस्नेहादधर्म त्वेनाशंक्यततोनिवृत्तप्रायंस्वविहितवृत्त्याभक्त्याभगवदाराधनमेवपरमोधर्मस्तद्विरुद्धःसर्वोप्यधर्मोभगवद धीनत्वात्सर्वस्येतिबोधयतिभगवान्नारायणः । सर्वंचैतदत्रैवावगम्यते । अथचेत्त्वंधर्म्यमिमंसंग्रामंनकरिष्य सि । ततःस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसीत्यादिनायुद्धस्यस्वधर्मत्वं । यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंत तं । स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः । श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मेनिधनं

श्रेयःपरधर्मोभयावहः। सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवचः। इष्टोसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं। मन्मना भवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु। मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे। सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणं व्रज। अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचइत्यादिनास्वधर्मेणैवभगवदाराधनस्यैवकर्तव्यत्वंतदन्यस्य त्याज्यत्वंच। नाहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया। शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा। भक्त्यात्वनन्यया शक्यअहमेवंविधोर्जुन। ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतपेत्यादिनाविष्णुभक्तेरेवसर्वसाधनोत्तमत्वंपरोक्षापरो क्षज्ञानयो र्ज्ञानिनोपिमोक्षस्यतदधीनत्वंच। मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः।निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमा मेतिपांडवेत्यादिनाभक्तस्यापितत्कर्मविकर्मत्यागश्च। कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतमित्यादिनाज्ञानि नोपिभगवत्कर्म। सुदुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम। देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः। इष्टोसिमे दृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं। दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता। माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोसिपां डव। महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः। भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं। (दर्शयात्मानम व्ययं) दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरमित्यादिनार्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वंच। नमे

विदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः। अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः। योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्व
रं। असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते। बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः। महर्षयःसप्तपूर्वे। एतांवि
भूतिंयोगंच। अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते। इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः। तेषामेवानुकंपा
र्थमहमज्ञानजंतमः। नाशयामि। तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात्। भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्व
रं। सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति। ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः। यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्य
ज्ज्ञातव्यमवशिष्यते। अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा। मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय। मयि
सर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव। इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे। ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशु
भात्। राजविद्याराजगुह्यं। मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना। मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः।
भूतभृन्नचभूतस्थः। नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यः। परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं। ममयोनिर्मह
द्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहं। संभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत। ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच। शा
श्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच। द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच। क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्ष

रउच्यते। उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः। योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतो हमक्षरादपिचोत्तमः। अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः। योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं। ससर्व विद्भजतिमांसर्वभावेनभारत। इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ। एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत। नमेपार्थास्तिकर्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन। नानवाप्तमवाप्तव्यमित्यादिना सर्वस्माद्भगवतोभेदः सर्व स्यतदधीनत्वं तस्यानन्याधीनत्वं सर्वोत्तमत्वं सर्वगुणपूर्णत्वं सर्वशास्त्राणांतत्परत्वं तथातज्ज्ञानादेवमोक्ष इत्यादि। अथातेविष्णोविदुषाचिदर्ध्यःस्तोमोयज्ञश्चराध्योहविष्मता। पश्यन्नपीममात्मानंकुर्यात्कर्माविचा रयन्। यदात्मनःसुनियतमानंदोत्कर्षमाप्नुयात्। भक्त्याप्रसन्नःपरमोदद्याज्ज्ञानमनाकुलं। भक्तिंचभूयसीं ताभ्यांप्रसन्नोदर्शनंव्रजेत्। ततोपिभूयसींभक्तिंदद्यात्ताभ्यांविमोचयेत्। मुक्तोपितद्वशोनित्यंभूयोभक्तिस मन्वितः। साध्यानंदस्वरूपैवभक्तिर्नैवात्रसाधनं। ब्रह्मरुद्ररमादिभ्योप्युत्तमत्वंस्वतंत्रतां। सर्वस्यतदधीन त्वंसर्वसद्गुणपूर्णतां। निर्दोषत्वंचविज्ञायविष्णोस्तत्राखिलाधिकः। स्नेहोभक्तिरितिप्रोक्तःसर्वोपायोत्तमोत्त मः। तेनैवमोक्षोनान्येनदृष्ट्यादिस्तस्यसाधनं। अधमाधिकारिणोमर्त्यामुक्तावृष्यादिकाःसमाः। अधिका

युत्तमादेवाःप्राणस्तत्रोत्तमोत्तमः।नैवदेवपदंप्राप्ताब्रह्मदर्शनवर्जिताः।तिरोहितंतथाप्येतेशृण्वंतिक्रीडयाथवा।
बहुवारतदभ्यासात्तिरोभावोपिनोभवेत् । यथाव्यासानुशिष्टानांदेवानांक्षत्रजन्मनां । पार्थानामतिरोधानं
ज्ञानंसुस्थिरतांगतं । अस्यदेवस्यमीळ्हुषोवयाविष्णोरेषस्यप्रभृथेहविर्भिः । विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्वंयासिष्टं
वर्तिरश्विनाविरावत् । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानचशंकरः । समुनिर्भूत्वासमचिंतयत्ततएतेव्यजायंतवि
श्वोहिरण्यगर्भोग्निर्यमोवरुणरुद्रेंद्राइति । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानेशानः। वासुदेवोवाइदमग्रआसीन्नब्र
ह्मानचशंकरः । यंयंकामयतेविष्णुस्तंब्रह्माणंचशंकरं । शक्रंसूर्यंयमंस्कंदंकुर्यात्कर्तास्यनकश्चित् । सर्वोत्क
र्षेदेवदेवस्यविष्णोर्महातात्पर्यंनैवचान्यत्रसत्यं । अवांतरंतत्परत्वंतदन्यत्सर्वागमानांपुरुषार्थस्ततोतइतिपैं
गिश्रुतिः । परोमात्रयातन्वावृधाननतेमहित्वमन्वश्नुवंति । अनंतगुणमाहात्म्योनिर्दोषोभगवान्हरिः।नस
मोवाधिकोवापिविद्यतेतस्यकश्चन । नासीन्नचभविष्योवापरतःस्वतएवचेत्यादिश्रुतेश्च । यस्त्वात्मरतिरेव
स्यादित्यादितुमुक्तविषयं । यस्त्वेवात्मरतोमुक्तःकार्यंतस्यैवनास्तिहि । तस्मात्कुर्वीतकर्माणीत्याहकृष्णोर्जु
नंस्मयन्निितिचस्कांदे । ज्ञानयोगेनसांख्यानामित्यादितुबाह्यकर्मसंकोचापेक्षया । नहिकश्चित्क्षणमपिजातु

तिष्ठत्यकर्मकृत् । शरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणः। एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच । कर्तव्या नीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमं । ज्ञानीचकर्माणिसदोदितानिकुर्यादकामःसततंभवेत । नसर्वकर्मणांत्यागः कस्यचिद्भवतिक्वचित् । त्यागिनोयतयोपिस्युःसंकोचाद्बाह्यकर्मणामित्यादि । उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनइत्यादिचोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थं । प्रकर्षेणजानंतीतिप्रज्ञाः तद्वादःप्रज्ञावादः । प्राज्ञमतविरुद्धवादंवदसि । कथं । गतासून्॥११॥ बंधुस्नेहाद्धित्वयास्वधर्मनिवृत्तिःक्रियते । तत्रदेहनाशभयात्किंवा चेतननाशभयात् । देहस्यसर्वथाविनाशित्वान्नतत्रभयेप्रयोजनं । नचचेतननाशभयात् । तस्याविनाशित्वादेव । नतावत्परमचेतनस्यममनाशोस्ति । एवमेवतवान्येषांच । नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेको बहूनांयोविदधातिकामानित्यादिश्रुतेः । स्वदेहयोगविगमौनामजन्मस्मृतीपुरा । इष्येतेह्येवजीवस्यमुक्तेर्न तुहरेःक्वचिदितिस्कांदे । ईश्वरस्यापियुद्धगतत्वान्मोहात्तस्याप्युभयविधानित्यत्वशंकाप्राप्तौतदपिनिवार्यते। नत्वेवाहमिति । यद्यप्येषाशंकार्जुनस्यनास्तितथापिप्राप्तलोकोपकारार्थंभगवतानिवार्यते । एकांतेकथयन्नपिव्यासरूपेणतदेवलोकेप्रकाशयिष्यतिहि ॥१२॥ ममस्वकीयदेहांतरप्राप्तिरपिनास्तीतिदर्शयितुंदेहिनइ

तिविशेषणं । भवदादीनासाभविष्यतीत्यपिशोकोनकर्तव्यः । देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात्॥१३॥तद
दर्शनादिनिमित्तंसोढव्यमित्याह ।मात्रास्पर्शाइति । विषयसंबंधाः॥१४॥फलमाह । यंहीति । नकेवलम
व्यथामात्रेणामृतत्वंकिंतुपुरुषं । पुरुब्रह्मगुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषःस्मृतइतिप्रवृत्ते । पुरुसरणात्पुरुषइत्य
र्थः॥१५॥नचयुद्धात्परलोकदुःखमितिशोकः । असत्कर्मणःसकाशाद्भावोनास्तिसत्कर्मणःसकाशादभावो
नास्तीतिनियतत्वात् । सद्भाववाचिनःशब्दाःसर्वेतेसुखवाचकाः । अभाववाचिनःशब्दाःसर्वेतेदुःखवाचका
इतिशब्दनिर्णये । सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यतइतिवक्ष्य
माणत्वात् । असन्नेवसभवति असद्ब्रह्मेतिवेदचेदित्यादेश्च । अंतोनिर्णयः। नचाविद्यमानविद्यमानयोरुत्प
त्तिनाशनिषेधकोयंश्लोकः । प्रत्यक्षविरोधात् । सन्नितिव्यवह्रीयमाणमेवपदार्थस्वरूपमुत्पत्तेःप्राङ्नाशोत्तरंच
नास्तीतिसर्वलोकोव्यवहरति । नचविपर्ययेकिंचिन्मानं । इदंतुवाक्यमन्यथासिद्धं । आद्यंतयोःसर्वकार्य
मसदेवेतिनिश्चितं । यद्यसन्नविशेषोत्रजायतेकोत्रजायते । व्यक्तावपिसमंह्येतदनवस्थान्यथाभवेत् ।एवंना
शेपिबोद्धव्यमतोसन्नेवजायते । तथाप्यभेदानुभवात्कार्यकारणयोःसदा । भेदस्यचाविशेषेणदेहोगात्क्षिति

तामिति । व्यवहारोभवेद्यस्मादित्येवानुभवःसदेतिब्रह्मतर्के । नचसदसद्विलक्षणंकिंचिदस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । नचासतःख्यात्ययोगात्सतोबाधायोगादुभयविलक्षणंभ्रांतिविषयं । असतःख्यात्ययोगादितिवदतोसतःख्यातिरभून्नवा । यदिनाभून्नतत्ख्यातिनिराकरणं । यद्यभूत्तथापि।नचासतोसत्त्वेनभ्रांतौसत्त्वेनचख्यातिर्नास्तीत्यत्रकिंचिन्मानं। असद्व्यवहारलोपप्रसंगाच्च । यदविद्यमानंरूपंतस्यसत्त्वेनप्रतीतेरेवभ्रांतित्वाच्च। अनिर्वचनीयत्वपक्षेपिसदिदंरजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतिंविनानहिभ्रांतित्वं । भ्रांतिसत्त्वांगीकारेप्यभ्रांतंसदिदंरजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतौहिप्रवर्तते । तस्मादुभयविलक्षणंनकिंचित् । विश्वंसत्यं । यच्चिकेतसत्यमित् । कविर्मनीषीपरिभूःस्वयंभूर्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्यइत्यादिश्रुतेश्च॥१६॥ यद्यपिनित्यत्वंजीवस्याप्यस्ति । तथापिसर्वप्रकारेणाविनाशित्वंविष्णोरेवेतितुशब्दः । अनित्यत्वंदेहहानिर्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधःप्रोक्तस्तदभावोहरेःसदा । तदन्येषांतुसर्वेषांनाशाःकेचिद्भवंतिहीतिमहावाराहे । देशतःकालतश्चैवगुणतश्चत्रिधाततिः। सासमस्ताहरेरेवनह्यन्येपूर्णसद्गुणाइतिपरमश्रुतिः॥१७॥ शरीरिणांतुदेहहान्यादिनाशोविद्यतएव । येनसर्वमिदंततमितितस्यैवलक्षणकथनात् । नजीवानांदेशतो

गुणतश्चपूर्णता । अनिच्छयादेहहान्यादेरेवदुःखावाप्तिःसिद्धा तस्मादनाशिनोप्रमेयस्यविष्णोःपूजार्थंयुध्य
स्व । तत्प्रसादाधीनत्वाद्दुःखनिवृत्तेःसुखस्यच । येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः । तेषामहंसमुद्धर्ते
त्यादेः । जीवपक्षेनित्यस्योक्ताइत्युक्तत्वादनाशिनइतिपुनरुक्तिःअविनाशि येनसर्वमिदंततमित्युक्तस्यैवा
नाशिनोप्रमेयस्येतिप्रत्यभिज्ञानाच्च । इमेदेहाइतिविशेषणान्नित्यश्चिदानंदात्मकःस्वरूपभूतोदेहोमुक्तानाम
पिविद्यतइतिज्ञायते । नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः । नयत्रमायाकिमुतापरेहरे
रनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः । श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः । सर्वेचतुर्बाहव
उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः । प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसांपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनां । भ्रा
जिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनां । विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिःसविद्युदभ्रावलिभि
र्यथानभइतिहिभागवते । चिदानंदशरीरेणसर्वेमुक्तायथाहरिः । भुंजतेकामतोभोगांस्तदंतर्बहिरेवचेतिप
रमश्रुतिः । नचजीवेश्वरैक्यंमुक्तावपि । इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः । सर्गेपिनोपजायंतेप्रलये
नव्यथंतिच । योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् । सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिता । एतमानंद

मयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगायन्नास्ते । सर्वेनंदंतियश
सागतेनसभासाहेनसख्यासखायः। किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरंहितोभवतिवाजिनाय । ऋचांत्वःपोषमा
स्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीषु । ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वः । परंज्योति
रुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणः । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःप
रमंसाम्यमुपैति । मुक्ताःप्राप्यपरंविष्णुंतद्देहंसंश्रिताअपि । तारतम्येनतिष्ठंतिगुणैरानंदपूर्वकैः। भूपामनु
ष्यगंधर्वादेवाःपितरएवच । आजानेयाःकर्मदेवास्तत्त्वदेवाःपुरंदरः । शिवोविरिंचइत्येतेक्रमाच्छतगुणोत्त
राः । मुक्तावपितदन्येयेभूपाच्छतगुणावराः। नसमोब्रह्मणःकश्चिन्मुक्तावपिकथंचन । ततःसहस्रगुणिता
श्रीस्ततःपरमोहरिः। अनंतगुणितत्वेनतत्समःपरमोपिन । अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमाबभू
वुः। कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधीत्यादिमोक्षानंतरमपिभेदवचनेभ्यः। नचयत्रत्वस्यसर्वमात्मैवा
भूत्तत्केनकंपश्येत् । यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यति । नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यते ।अविनाशित्वान्न
तुतद्द्वितीयमस्ति । ततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येत् । परमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति । तत्त्वस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुति

विरोधः । संज्ञानाशोयदिभवेत्किंमुक्त्यानःप्रयोजनं । मोहंमांप्रापयामासभवानत्रेतिचोदितः। याज्ञवल्क्यः
प्रियामाहनाहंमोहंब्रवीमिते । भूतजज्ञानलोपःस्यान्निजंज्ञानंनलुप्यते। नचज्ञेयविनाशःस्यादात्मनाशःकुतः
पुनः । स्वभावतःपराद्विष्णोर्विश्वंभिन्नमपिस्फुटं । अस्वातंत्र्याद्भिन्नमिवस्थितमेवयदेदृशं । तदाघ्राणादि
भोगःस्यात्स्वरूपज्ञानशक्तितः। तदात्मानुभवोपिस्यादीश्वरज्ञानमेवच । यदान्यंनविजानातिनात्मानंनेश्व
रंतथा। पुरुषार्थताकुतस्तुस्यात्तदभावायकोयतेत् । तस्मात्स्वभावज्ञानेनभिन्नाविष्णुसमीपगाः । भुंजतेस
र्वभोगांश्चमुक्तिरेषानचान्यथा । यन्नपश्येत्परोविष्णुर्द्वितीयत्वेनसस्वतः । तद्वितीयंनभवतिप्रादुर्भावात्मकं
वपुः। प्रधानपुरुषादन्यद्यत्तस्माद्भिन्नमीश्वरः। विभक्तत्वेननियतंयस्मात्पश्यतिसर्वदा। पश्यन्नेवयतोविष्णुस्त
दभेदंनपश्यति । चेतनाचेतनस्यास्यनाभेदोस्तिततोमुना । नहिज्ञानविलोपोस्तिसर्वज्ञस्यपरेशितुः। ब्रह्मा
णिजीवाःसर्वेपिपरब्रह्माणिमुक्तिगाः । प्रकृतिःपरमंब्रह्मपरमंमहदच्युतः। नैवमुक्तानप्रकृतिःक्वापितद्विष्णुवै
भवं । प्राप्नुवंत्यपितज्ज्ञानान्निजंब्रह्मत्वमाप्यते । यद्यस्यपरमेशित्वंतदास्याद्दुःखिताकुतः। दुःखीचेत्कुतईश ॥६८६॥
त्वमनीशोह्येवदुःखभाक् । कुतःसर्वविदोज्ञत्वंकभ्रमोप्यज्ञतांविना । तस्मान्नैवेश्वरोजीवस्तत्प्रसादात्तुमुच्यते।

अहेयत्वादहंनामा भगवान्हरिरव्ययः। ब्रह्मासौगुणपूर्णत्वादस्य्यसावसनान्मितेः। असनादसिनामासौतेज स्त्वात्त्वमितीरितः। सर्वैःक्रियापदैश्चैवंसर्वैर्द्रव्यपदैरपि। सर्वैर्गुणपदैश्चैववाच्यएकोहरिःस्वयं। युष्मत्पदैःप्रा तियोग्यात्तद्युतैश्चक्रियापदैः। अस्मत्पदैरांतरत्वात्क्रियार्थैश्चतदन्वयैः। परोक्षत्वात्तत्पदैश्चमुख्यवाच्यःसएव तु। सर्वान्वेदानधीत्यैवप्रज्ञाधिक्येनहेतुना। श्वेतकेतुरहंकारात्प्रायशोनास्मिमानुषः। देवोवाकेशवांशोवा नैषाप्रज्ञान्यथाभवेत्। एवंमहत्त्वबुद्ध्यैवदर्पपूर्णोभ्यगात्पितुः। सकाशमकृताचारंतंदृष्ट्वास्तब्धमज्ञवत्। पितो वाचकुतःपुत्रस्तब्धतात्वामुपागता। प्रायोनारायणंदेवंनैवत्वंपृष्टवानसि। यस्मिन्ज्ञातेत्वविज्ञातज्ञानादीनां फलंभवेत्। प्राधान्यात्सदृशत्वाच्चतदधीनमितिस्फुटं। तत्सृष्टंचेतिविज्ञातंफलवद्धिभवेज्जगत्। स्वातंत्र्येणा स्यविज्ञानंमिथ्याज्ञानमनर्थकृत्। यथाचैवैकमृत्पिंडज्ञानादेःसदृशत्वतः। मृन्मयंतदकार्यंचज्ञातंमृदितिवै भवेत्। यथैवमृत्तिकेत्यादिनित्यनामप्रवेदनात्। वाचारब्धमनित्यंतुज्ञातंतन्मूलमित्यपि। एवंकारणभूतो सौभगवान्पुरुषोत्तमः। प्रधानश्चस्वतंत्रश्चतन्मूलमखिलंजगत्। तदाधारंविमुक्तौचतदधीनंसदास्थितं। स सूक्ष्मोव्यापकःपूर्णस्तदीयमखिलंजगत्। तस्मात्तदीयस्त्वमसिनैवसोसिकथंचन। यथापक्षीचसूत्रंचनानावृ

क्षरसाअपि। यथानद्यःसमुद्रश्चयथावृक्षपरावपि। यथाधानाःपरश्चैवयथैवलवणोदके।यथापुरुषदेशौचयथा
ज्ञज्ञानदावपि । यथास्तेनापहार्यौचतथात्वंचपरस्तथा । भिन्नौस्वभावतोनित्यंनानयोरेकताक्वचित् । एवंभे
दोखिलस्यापिस्वतंत्रात्परमेश्वरात् । परतंत्रंस्वतंत्रेणकथमैक्यमवाप्नुयात् । सजीवनामाभगवान्प्राणधारण
हेतुतः। उपचारेणजीवाख्यासंसारिणिनिगद्यते । तदधीनमिदंसर्वंनान्याधीनःसईश्वरः। जीवेश्वरभिदाचैव
जडेश्वरभिदातथा । जीवभेदोमिथश्चैवजडजीवभिदातथा । जडभेदोमिथश्चेतिप्रपंचोभेदपंचकः।सनित्य
एवनोत्पाद्यउत्पाद्यश्चेन्नशेदपि । तस्मादनादिमानेवप्रपंचोभेदपंचकः। विष्णोःप्रज्ञामितंयस्माद्वैतंनभ्रांतिक
ल्पितं । अद्वैतःपरमार्थोसौभगवान्विष्णुरव्ययः। परमत्वंस्वतंत्रत्वंसर्वशक्तित्वमेवच । सर्वज्ञत्वंपरानंदःसर्व
स्यतदधीनता । इत्यादयोगुणाविष्णोर्नैवान्यस्यकथंचन । अभावःपरमद्वैतेसंत्येवह्यपराणितु। विकल्पोवि
निवर्तेतकल्पितोयदिकेनचित् । अद्वैतंज्ञानिनांपक्षेनतस्माद्विद्यतेक्वचिदित्यादिश्रुतिभ्योर्थांतरस्यैवावगत
त्वात् । एकपिंडनामधेयेतिशब्दानांवैयर्थ्यंचान्यथा । नचैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंतत्पक्षे । नहिशुक्तिज्ञोरज
तज्ञइतिव्यवहारः। नवक्तृत्वोपिभेदएवदृष्टांतोक्तेश्च । तस्मादतत्त्वमसीत्येवोच्यते । ऐतदात्म्यमित्येतदात्म

संबंधि । तत्स्वामिकं । त्वमपितद्वैतदात्म्यमेवासिनसोसीतिवा । तदितिर्लिंगसाम्यंचात्र । अविद्यमानमे
वेश्वरंसृष्ट्यादिकंचाप्राप्तमेवात्मनोभिन्नत्वेनप्रापयित्वातन्निषेधेकथंश्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वंनस्यात् । अनुवादोपि
यदिदंवदंतितन्नयुज्यतइत्यादिवाक्यंपरिहारेविशेषयुक्तिंचविनानदृष्टः। अतिप्रसंगश्चान्यथा । अभेदानुवा
देनभेदोपदेशःकिमितिनस्यात् । सर्वशाखांतेभेदोक्तेश्चैतदेवयुक्तं। नासंवत्सरवासिनेप्रब्रूयात्नाप्रवक्त्रइत्या
चार्याआचार्याः। अहंविश्वंभुवनमभ्यभवां । अनंतेस्वर्गेलोकेज्येयेप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठति ब्रह्मविदोविदुः ।
नमोविष्णवेमहतेकरोमि । पश्यंत्यात्मन्यवस्थितमित्यादि । नचेश्वरस्तद्भेदोवाप्रत्यक्षादिसिद्धः। तत्पक्षेत्वै
क्यादेरपिमिथ्यात्वात्स्वरूपस्यचसिद्धत्वाद्व्यर्थैवश्रुतिः। लक्षितस्वरूपस्यापिनस्वरूपाद्विशेषः। निर्विशेषत्वो
क्तेः। मिथ्याविशेषोक्तौचाप्रामाण्यंश्रुतेः । मिथ्यात्वंचमिथ्यैवतेषां । अतःसत्यत्वंसत्यंस्यात् । उपाधिकृत
भेदेप्युपाधेर्मिथ्यात्वेत्वप्राप्तमेवोपाधिभेदंप्रापयित्वापुनर्निषिध्यतइतिसएवदोषः । सत्योपाधिपक्षेपिहस्तपा
दाद्युपाधिभेदेपिभोक्तुरेकत्वदृष्टेरेकेनैवेश्वरेणसर्वोपाधिगतंसुखंदुःखंभुज्येतेत्येवमादयोदोषाःसमाएव। अत्रै
तनानामनुभवाभावान्नतत्साम्यं । अतोजीवेश्वरयोर्भेदएवेतिसिद्धं॥१८॥यएनंजीवंवेत्तिहंतारंस्वातंत्र्येण।

अन्यथामयाहतांस्त्वंजहीत्यादिविरोधः। चेतनंप्रतियएनमितिपरमात्मनोपिसमं ॥१९॥ जीवेश्वरयोर्नित्यत्वे मंत्रवर्णोप्यस्तीत्याह । नजायतेम्रियतइति। अयंनापरमपुरुषोभूत्वाविद्यमानएवदेहसंबंधरूपेणापिभविता न । मरणंतुदेहवियोगइतिप्रसिद्धमेव। नहिघटादीनांमरणव्यवहारः। स्वरूपानाशःकैमुत्येनैवसिद्धः। अयं जीवोप्यजोनित्यश्च । अन्यथापुनरुक्तेः। शाश्वतश्च । नकदाचिदस्वातंत्र्यादिकंजीवस्वरूपंजहाति ।अल्प शक्तिरसार्वज्ञ्यंपारतंत्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वंजीवत्वमीशत्वंतद्विपर्ययः । स्वाभाविकंतयोरेतन्नान्यथास्या त्कथंचन ।वदंतिशाश्वतावेतावतएवमहाजनाइतिमहाविष्णुपुराणे। पुराण्यणतिगच्छतीतिपुराणः ॥२०॥ अविनाशिनंशरीरापायादिवर्जितं । नित्यंस्वरूपतः। एनंपरमेश्वरं । कर्तृत्वंतुस्वतंत्रत्वंतदेकस्यहरेर्भवेत् । तच्चाव्ययंतस्यजानन्कथंकर्तास्वयंभवेदितिपरमश्रुतिः। अन्यथाअविनाशिनंनित्यमितिपुनरुक्तिः ॥२१॥ जीवस्यापिशरीरसंयोगवियोगावेवजनिमृतीयतस्ततोनदुःखकारणमित्याह । वासांसीति॥२२॥कारणतो पिनेश्वरस्यान्यथात्वमित्याह । नैनंछिंदंतीति॥२३॥अच्छेद्यत्वादिकंजीवस्यापितत्सममित्याह । अच्छेद्यो यमिति । नित्यंसर्वगतेस्थितः अणुश्चायमितिसर्वगतस्थाणुः । सर्वगतोविष्णुस्तदधीनत्वादिकंतत्स्थत्वं ।

हेतुतोपितत्स्थत्वान्नचलतीत्यचलः। नादेनशब्देनसहवर्तंतइतिसनादनएवसनातनः । नित्यंसर्वगतेविष्णा वणुर्जीवोव्यवस्थितः। नचास्यतदधीनत्वंहेतुतोपिविचाल्यते । निषेधविधिपात्रत्वात्सनातनइतिस्मृतइति महाविष्णुपुराणे । अच्छेद्योयमित्यादिपुनरुक्तिश्चान्यथा । यस्मिन्नयंस्थितःसोव्यक्ताचिंत्यादिरूपः । एवं ज्ञातःपरमेश्वरःसर्वदुःखनाशंकरोतीतिनानुशोचितुमर्हसि । तेषामहंसमुद्धर्तेत्यादेः । नत्वेवाहंजातुनासंन त्वमित्युभयोरपिप्रस्तुतत्वात्। देहिनः शरीरिणः। देहीतिविशेषितत्वाच्चजीवस्यतत्रतत्र। अविनाशितु। ये नसर्वमिदंततं । अनाशिनोप्रमेयस्य । नम्रियतेभूत्वाभविता न । अविनाशिनं । अव्ययं । अव्यक्तोयम चिंत्योयमविकार्योयमित्यादिपरमात्मनश्च । नहिजीवेनततंसर्वं । नचमुख्यतोप्रमेयोसौ । नचनम्रियते । नचाविनाशिनंनित्यमितिनित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वंतस्य । नचाव्यक्तत्वमविकार्यत्वंचमुख्यं। नचभूत्वा भवितावानेतिदेहस्याप्यनुत्पत्तिः। परमात्मनस्तुदेहवियोगादिकमपिनास्तीत्यविनाशित्वित्यादिविशेषणं । यस्मादेवंभूतस्तस्मात्सएवस्वतंत्रः। तदधीनमन्यत्सर्वं।अतःसएवसर्वपुरुषार्थदः।अतस्तत्पूजासत्कर्मैव। अत स्तदर्थंयुध्यस्व । अन्येषांत्वंतवंतएवदेहाः। प्राकृतदेहिनश्च । अतोस्वतंत्रत्वान्नहंतुंतेषांसामर्थ्यं। नित्यत्वा

न्नहन्यतेच । तस्माद्धंताहतइतिमन्यमानौनविजानीतः । यस्मादयमेवपरमेश्वरःशरीरवियोगरूपेणापिन
म्रियतेतत्संयोगरूपेणापिनजायतेजीववत्कदापि । अतःसएवस्वतंत्रत्वात्सर्वस्यहंता । जीवस्तुतेनशरीरेह
न्यमानेस्वयंनहन्यतइत्येतावत् । अतएवमविनाशित्वादेःस्वातंत्र्यात् । सर्वकर्तारंपरमात्मानंयोवेदसकथं
घातयतिहंतिवा । वाससोजरावत्स्वशरीरजरादावस्वातंत्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातंत्र्यंज्ञातव्यंजीवस्य । ईश्वर
स्यतुदेहस्यापिच्छेदादेरभावात्स्वातंत्र्यं । नैनंछिंदंतीतिच्छेदनाद्यभावःसाक्षादेवदर्शयितुंशक्यतेस्वदेहस्ये
तिवर्तमानापदेशः । छेदनादिकंत्वीश्वरोमोहायमृषैवदर्शयति ॥२४॥ सर्वगतश्चेत्परमात्माकिमितितथानदृ
श्यतइत्यतोवक्ति । अव्यक्तोयमिति । कथमेतद्युज्यते । अचिंत्यशक्तित्वात् । नचसाशक्तिःकदाचिदन्यथा
भवति । अविकार्यत्वात् । यानियान्यस्यरूपाणितानिसर्वाण्यप्येवंभूतानीतिदर्शयितुमेनमयमित्यादिपृथ
ग्वचनं । जीवेतुसर्वजीवेष्वनुगमार्थं । सर्वंचैतच्छ्रुतिसिद्धं । सदेहःसुखगंधश्चज्ञानभाःसत्पराक्रमः । ज्ञान
ज्ञानःसुखसुखःसविष्णुःपरमोक्षरइतिपैंगिश्रुतिः। अदेहोदेहवांश्चैकःप्रोच्यतेपरमेश्वरः । अप्राकृतशरीरत्वा
ददेहइतिकथ्यते । शिरश्चरणबाह्वादिविग्रहोयंस्वयंहरिः । स्वस्मान्नान्योविग्रहोस्यततश्चादेहउच्यते । स्वयं

स्वरूपवान्यस्माद्देहवांश्चोच्यतेततः । शिरश्चरणबाह्वादिःसुखज्ञानादिरूपकः । सचविष्णोर्नचान्योस्तिय
स्मात्सोचिंत्यशक्तिमान् । देहयोगवियोगादिस्ततोनास्यकथंचन । गुणरूपोपिभगवान्गुणभुक्सदाश्रुतः ।
अहमित्यात्मभोगोयत्सर्वैषामनुभूयते । अभिन्नेपिविशेषोयंसदानुभवगोचरः । विशेषोपिहिनान्योतःसचस्व
स्यापियुज्यते । नानवस्थाततःक्वापिपरमैश्वर्यतोहरेः । युक्तायुक्तत्वमपिहियदधीनंसदेष्यते । प्रमाणावग
तेतत्रकुतएवह्ययुक्ततेत्यादिपरमश्रुतिः । गुणाःश्रुताःसुविरुद्धाश्चदेवेसंत्यश्रुताअपिनैवात्रशंका । चिंत्याअ
अचिंत्याश्चतथैवदोषाःश्रुताश्चनाद्वैर्हितथाप्रतीताइत्यादिचर्ग्वेदेसौपर्णशाखायां । एकमेवाद्वितीयंनेहना
नास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मान्पृ
थक्पश्यंस्तानेवानुविधावति । मत्स्यकूर्मादिरूपाणांगुणानांकर्मणामपि । तथैवावयवानांचभेदंपश्यतियः
क्वचित् । भेदाभेदौचयःपश्येत्सयातितमएवतु । पश्येदभेदमेवैषांबुभूषुःपुरुषस्ततः । अभेदेपिविशेषोस्तिव्य
वहारस्ततोभवेत् । विशेषिणांविशेषस्यतथाभेदविशेषयोः । विशेषस्तुसएवायंनानवस्थाततःक्वचित् । प्रादु
र्भावादिरूपेषुमूलरूपेषुसर्वशः । नविशेषोस्तिसामर्थ्येगुणेष्वपिकदाचन । मत्स्यकूर्मवराहाश्चनृसिंहवटुभा

गंवाः। राघवःकृष्णबुद्धौचकल्किव्यासैतरेयकाः। दत्तोधन्वंतरिर्यज्ञःकपिलोहंसतापसौ। शिंशुमारोहयास्य
श्चहरिःकृष्णश्चधर्मजः। नारायणस्तथेत्याद्याःसाक्षान्नारायणःस्वयं। ब्रह्मरुद्रौशेषविपौशक्राद्यानारदस्तथा।
सनत्कुमारःकामभवोप्यनिरुद्धोविनायकः। सुदर्शनाद्यायुधानिपृथ्वाद्याश्चक्रवर्तिनः। इत्याद्याविष्णुनावि
श्चाभिन्नाःसंसारिणोहरेः। तेष्वेवलक्ष्मणाद्येषुत्रिष्वेवंचबलादिषु। नरार्जुनादिषुतथापुनरावेशउच्यते। स्वल्प
स्तुपुनरावेशोधर्मपुत्रादिषुप्रभोः। एतज्ज्ञानातियस्तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिकाहरेः। संकरज्ञानिनस्तत्रपातस्तम
सिचध्रुवमित्यादिमहावराहे॥२५॥ तिष्ठतुतावदयंविस्तारः। यावन्मोक्षंजीवस्यजन्ममरणेस्वयमेवमन्यसेन
तुनियमेन। तथापितावन्मात्रेणापिज्ञानेनशोचितुंनार्हसि। नित्यंसनातनंप्रोक्तंनित्यंनियतमेवचेतिशब्द
निर्णये। अत्रतुनियतं। जातस्यहिध्रुवइतिप्रकाशनात्॥२६॥ तस्मान्नात्राश्चर्यबुद्धिःकर्तव्या॥२७॥२८॥
किंतर्ह्याश्चर्योभगवानेवेत्याह। आश्चर्यवदिति। आश्चर्यमेवसंतमेनमाश्चर्यवत्पश्यतिनपुनरनाश्चर्यं। गग
नंगगनाकारंसागरःसागरोपमइत्यादिवत्। आश्चर्योभगवान्विष्णुर्यस्मान्नैतादृशःक्वचित्। तस्मात्तद्गोचरं
ज्ञानंतद्गोचरवदेवत्विति ब्रह्मतर्के। अनाश्चर्यवदप्यसुरादयःपश्यंतीतिकश्चिदितिविशेषणं॥२९॥देहीकुतोव

ध्यः यस्मादयमीश्वरः सर्वस्यजीवस्यसूक्ष्मेस्थूलेचदेहेरक्षकत्वेनावस्थितः अतएवावध्यः । नस्वसामर्थ्यंकस्यापि । द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच । यदनुग्रहतः संतिनसंतियदुपेक्षयेतिहिभागवते । तत्रतत्रस्थितोविष्णुर्नित्यंरक्षतिनित्यदा । अनित्यदेवानित्यंचनित्यानित्येततस्ततः। भावाभावनियंताहितदेकः पुरुषोत्तमइतिपाद्मे॥३०॥जित्वास्वर्गंमहींच । येयुध्यंतेप्रधनेषुशूरासइतिश्रुतेः॥३७॥ सम्यक्ख्यातिर्ज्ञानंसांख्यं । युज्यतेनेनेतियोगस्तदुपायः । सम्यक्तत्त्वदृशिः सांख्यंयोगस्तत्साधनंस्मृतमितिशब्दनिर्णये । ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रंविष्णुनायत्समीरितं । अक्षपादकणादौचसांख्ययोगौचहैतुकाः । बौद्धपाशुपताद्यास्तुपाषंडाइतिकीर्तिताः। मीमांसात्रिविधाप्रोक्ताब्राह्मीदैवीचकार्मिकी । ब्रह्मतर्कंचमीमांसांसेवेतज्ञानसिद्धये। वैदिकज्ञानवैरूप्यान्नान्यत्सेवेतपंडितइत्यन्यसांख्ययोगयोर्निषिद्धत्वान्नारदीये। सांख्यस्यनिरीश्वरत्वादुक्तत्वाच्चेश्वरस्य। सांख्यैर्योगैश्चविहितहिंसायाअप्यनर्थहेतुत्वांगीकारात् । अत्रतुयुद्धविधानाच्चमोक्षार्थत्वेनैवकर्मबंधंप्रहास्यसीति । परमसांख्ययोगयोश्चोक्तार्थत्वेनैवनविरोधः॥३९॥प्रारंभमात्रमिच्छावाविष्णुधर्मेननिष्फला। नचान्यधर्माकरणाद्दोषवान्विष्णुधर्मकृदित्याग्नेये । स्वोचितेनैवधर्मेणविष्णुपूजामृतेक्कचित् । नाप्रवृत्तिः प्रवृत्ति

र्वायत्रधर्मःसवैष्णवः । एनंधर्मंचदेवाद्यावर्ततेसात्विकाजनाः। एषकार्तयुगोधर्मःपांचरात्रश्चवैदिकः। तत्प्री
त्यर्थंविनान्यस्मैनोदबिंदुंनतंडुलं । दद्यान्निराशीश्चसदाभवेद्भक्तश्चकेशवे । नैतत्समेधिकेवापिकुर्याच्छंका
मपिक्कचित् । जानीयात्तदधीनंचसर्वंतत्त्ववित्सदा । यथाक्रमंतुदेवानांतारतम्यविदेवच । एषभागवतो
मुख्यस्त्रेतादिषुविशेषतः। एषधर्मोतिफलदोविशेषेणपुनःकलौ । एवंभागवतोयस्तुसएवहिविमुच्यते । त्रैवि
द्यस्त्वपरोधर्मोनानादैवतपूजनं । तत्रापिविष्णुर्ज्ञातव्यःसर्वेभ्योभ्यधिकोगुणैः । समर्पयतियज्ञाद्यमंततस्त्वेव
विष्णवे । त्रैविद्यधर्मापुरुषःस्वर्गंभुक्त्वानिवर्तते । पुनःकुर्यात्पुनःस्वर्गंयातियावद्धरेर्वशे । सर्वान्देवान्प्रवि
ज्ञायतत्कर्मैवसदाभवेत् । सम्यक्त्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि । स्वर्गादिप्रार्थनाच्चैवरागादेश्चापरिक्षयात्।
सदाविष्णोरस्मरणात्रैविद्योनाप्नुयात्परं । क्रमेणमुच्यतेविष्णौकर्माण्यंतेसमर्पयन् । यदिसर्वाणिनियमाज्ज
न्मभिर्बहुभिःशुभैः। परंविष्णुंनयोवेत्तिकुर्वाणोपित्रयीक्रियाः। नासौत्रैविद्यइत्युक्तोवेदवादीसउच्यते । वादो
विवादःसंप्रोक्तोवादोवचनमेवच । वेदोक्तेविष्णुमाहात्म्येविवादात्पठनादपि। अथवानिरर्थकात्पाठाद्वेदवा
दीसउच्यते । वेदवादरतोनस्यान्नपाषंडीनहैतुकी । तेभ्योयातितमोघोरमंधंयस्मान्नचोत्थितिः । अनारंभ

मनंतंचनित्यदुःखंसुखोज्झितं।वर्ज्यंयद्वेदगदितंयत्रयांत्यसुरादयः। बुद्धिर्निर्णीततत्त्वानामेकाविष्णुपरायणा।
बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोव्यवसायिनामितिब्रह्मवैवर्ते ॥४०॥४१॥ अव्यवसायबुद्धिःकेषां । यांवाचमविप
श्चितःप्रवदंति । तयापहृतचेतसां।बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेनसमाधानेनवर्तते। यथावस्तुतथाज्ञानंतत्साम्या
त्सममीरितं । विषमंत्वन्यथाज्ञानंसमाधानंसमस्थितिः । नतद्भवत्यसद्वाक्यैर्विषमीकृतचेतसां । स्वर्गादिपु
ष्पवाद्येववचनंयदचेतसां । नमन्यंतेफलंमोक्षंविष्णुसामीप्यरूपकं । फलदंचनमन्यंतेतंविष्णुंजगतःपतिं।
भोगैश्वर्यानुगत्यर्थंक्रियाबाहुल्यसंततां । बहुसंसारफलदामंतेतमसिपातिनीं । यांवदंतिदुरात्मानोवेदवा
क्यविवादिनः। तयासंमोहितधियांकथंतत्त्वज्ञताभवेदितिच । इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंते
प्रमूढाः। नाकस्यपृष्ठेसुकृतेतेनुभूत्वाइमंलोकंहीनतरंवाविशंतीतिचाथर्वणीयश्रुतिः। वेदवादरतोनस्यान्नपा
षंडीनहैतुकीतिहिभागवते ।येनजानंतितंविष्णुंयाथातथ्येनसंशयात्। जिज्ञासवश्चनितरांश्रद्धावंतःसुसा
धवः । निर्णेतृणामभावेनकेवलंज्ञानवर्जिताः। तेयाज्ञिकाःस्वर्गभोगक्षयेयांतिमनुष्यतां । यैर्निश्चितंपरत्वं
तुविष्णोःप्रायोनयातनां । ब्रह्महत्यादिभिरपियांत्याधिक्येचिरंनतु। विशेषएवतेषांतुतदन्येषांविपर्ययः।ये

तुभागवताचार्यैःसम्यग्यज्ञादिकुर्वते । बहिर्मुखाभगवतोनिवृत्ताश्चविकर्मणः। दक्षिणातर्पितानांतुह्याचार्या
णांतुतेजसा । यांतिस्वर्गंततःक्षिप्रंतमोंधंप्राप्नुवंतिच । तदन्येनैवचस्वर्गंयांतिविष्णुबहिर्मुखाइतिनारदीये
॥४२॥४४॥त्रैगुण्याख्यंविषंयापयंतिअपगमयंतीतित्रैगुण्यविषयाः । आश्रित्यवेदांस्तुपुमांस्त्रैगुण्यविषहारि
णः। निस्त्रैगुण्योभवेन्नित्यंवासुदेवैकसंश्रयइतिच । सत्त्वंसाधुगुणाद्विष्णुरात्मासंततिहेतुतइतिच । संततवि
ष्णुस्मरणंनित्यसत्त्वस्थत्वं। परमात्माममस्वामीतिज्ञानमात्मवत्त्वं। तेनैक्यज्ञानंनिवारयति। विरुद्धयोगक्षेमे
च्छावर्जितः । अन्यथोत्थानादेरप्ययोगात् ॥४५॥ उद्रेकात्पातृराहित्यादनत्वाच्चाखिलस्यच । प्रलयेप्युद
पानोसौभगवान्हरिरीश्वरः। प्रकृतिर्ह्युदरूपेणसर्वमावृत्यातिष्ठति । प्रलये॒ऽतोलयंप्राहुःसर्वतःसंप्लुतोदकमिति
च । यावत्प्रयोजनंविष्णोःसकाशात्साधकस्यच । धर्ममोक्षादिकंतावत्सर्ववेदविदोभवेत्। वेदार्थनिर्णयोय
स्माद्विष्णोर्ज्ञानंप्रकीर्तितं । ज्ञानात्प्रसन्नश्चहरिर्यतोखिलफलप्रदइतिच । सर्वतःसंप्लुतोदकेप्युद्रिक्तःपालक
वर्जितः । कालाद्यनश्वयोविष्णुस्तस्माद्यावत्फलंतावत्सर्ववेदेषुविशेषज्ञस्यैवभवतीत्यर्थः। सर्वेहिविष्णोरन्ये
प्रलयकालेनोद्रिक्ताः। येचोद्रिक्तामुक्तारमाचतेपिनपालकवर्जिताः। विष्णुपाल्यत्वात् । नचमुक्ताःकाला

दिचेष्टकाः। नचोद्रिक्तत्वंतेषांतद्वत्। अतउदपानोविष्णुरेव। प्रलयेविशेषतोपि। आनीदवातंस्वधयातदे
कंतस्माद्धान्यन्नपरःकिंचनास। तमआसीत्तमसागूह्ळमग्रेप्रकेतंसलिलंसर्वमाइदं। आपोवाइदमग्रेसलिल
आसीत्सलिलएकोद्रष्टाऽद्वैतोभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः॥४६॥कर्माधिकारिणएवत्वदादयोजीवाः। फलंतुमदाय
त्तमितिभावः। माकर्मफलहेतुर्भूः नेश्वरोहमितिभावंकुरु। एषउएवशुभाशुभैःकर्मफलैरेनंसंयोजयतिनस्वयं
संयुक्तोभवतियदेनंकर्मफलैःसंयोजयतिनस्वयंसंयुक्तोभवतितस्मादन्यएवासौभगवान्वेदितव्यइतिपैंगिश्रु
तिः॥४७॥संगंफलस्नेहं॥४८॥बुद्धौजातायामपिविष्णुमेवशरणमन्विच्छ। अज्ञानांज्ञानिनांचैवमुक्तानांश
रणंहरिः। तंयेस्वैक्येनमन्यंतेसर्वभिन्नंगुणोच्छ्रयात्। कृपणास्तेतमस्यंधेनिपतंतिनसंशयः। नतेषामुत्थितिः
क्वापिनित्यातिशयदुःखिनां। गुणभेदविदांविष्णोर्भेदाभेदविदामपि। देहकर्मादिषुतथाप्रादुर्भावादिकेपि
वा। स्वोद्रिक्तानांतदीयानांनिंदांकुर्वंतियेपिच। सर्वेषामपिचैतेषांगतिरेषानसंशयइतिनारदीये ॥४९॥
यथावद्विष्णुंज्ञात्वातदर्थत्वेनकर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेवयोगः। भगवज्ज्ञानमेवबुद्धिः॥५०॥५१॥ निर्वे
दंनितरांलाभं। बुद्धिमोहोयदानस्यादन्यथाज्ञानलक्षणः। श्रोतव्यश्रुतसाफल्यंतदाप्राप्नोतिमानवः। श्रुति

मार्गंप्रपन्नातुतदर्थज्ञाननिश्चला । समाधानेनतुपुनरापरोक्ष्याच्चनिश्चला । विष्णौप्राप्स्यतितद्योगंमुक्तोभू
त्वातदश्रुतइतिच । श्रुतौविशेषणप्रतिपन्ना ॥५२॥५३॥ काभाषा । कथंभाष्यते । कैर्गुणैः । समाधिस्थस्य
विषमबुद्धिवर्जितस्य॥५४॥सर्वकामनिवृत्तिस्तुजानतोनकथंचन । अनिषिद्धकामितैवातोह्यकामित्वमिती
र्यते । अपरोक्षदृशोपिस्याद्यदानास्त्यपरोक्षदृक् । क्वचिद्विरुद्धकामोपियथायुध्यद्धरोहरिं । अतोनभिभ
वोयावद्दृशस्तावन्निगद्यते । स्थितप्रज्ञस्तथाप्यस्यकादाचित्क्यपियादृशिः । नियमेनैवमोक्षायभवेद्योग्याभवे
द्यदि । अयोग्याभक्तिजाताचेत्क्रमान्मुक्त्यैभवेत्तथेतिच । आत्मनिविष्णौआत्मनाविष्णुना । तत्प्रसादादे
वतुष्टः॥५५॥रसोरागः॥५९॥संमोहान्मिथ्याज्ञानात् । ज्ञातमप्यन्यथास्मर्यते । वाक्यार्थानामन्यथास्मर
णान्निर्णीतंज्ञानमपिनश्यति॥६२॥६३॥शांतिर्भगवन्निष्ठा । शमोमन्निष्ठतेतिहिभागवते॥६४—६६॥ देवेभ्यो
न्येयदाब्रह्मपश्यंत्यन्यन्नदृश्यते । निशायामिवसुव्यक्तंयथान्यैर्ब्रह्मनेयते । आश्चर्यवस्तुदृग्यद्वद्व्यक्तमन्यन्नप
श्यति । ऐकाग्र्याद्वासुखोद्रेकाद्देवाःसूर्यवदेवच । प्रायशःसर्ववेत्तारस्तत्रापिह्युत्तरोत्तरमितिब्रह्मतर्के ॥६९॥
भुंजानोपिहियःकामान्मर्यादांनतरेत्क्वचित् । समुद्रवद्धर्ममर्यादांनासौकामीसउच्यते। केतिकुत्सितवाचीस्या

त्कुत्सितंमानमेवतु । कामोमोक्षविरोधीस्यान्नसर्वेच्छाविरोधिनीतिच । नचसर्वेच्छाभावेजीवनंभवति । शांतिर्मोक्षोयतोह्यत्रविष्णुनिष्ठाभवेद्ध्रुवेतिच॥७०॥निषिद्धस्पृहाभावमात्रेणसर्वविषयान्विहाय । अस्वरूपे स्वरूपत्वमतिरेवह्यहंकृतिः। त्याज्यासर्वत्रममताज्ञात्वासर्वंहरेर्वशइतिच॥७१॥ब्राह्मीब्रह्मविषया । ज्ञानिना मप्यंतकालेन्यमनसांप्रारब्धकर्मभावाज्जन्मांतरं । प्रारब्धकर्मनाशकालेनियमेनभगवत्स्मृतिर्भवति । ततो मोक्षश्च । यंयंवापिस्मरन्भावमितिहिवक्ष्यति । बाणंशरीरं । अभावाज्जडदेहस्यविष्णुर्निर्वाणउच्यते । भि न्नदेहाभावतोवाससहस्रशिराअपीतिच ॥७२॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगव द्गीतातात्पर्यनिर्णयेद्वितीयोध्यायः ॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ । ज्ञानंयोगश्चोक्तौ । तत्रकर्मयोगंविशेषतःप्रपंचयत्यनेनाध्यायेन । दूरेणह्यवरंकर्मेतिप्रश्नबीजं।ज्ञा नप्रचुरोयोगोज्ञानयोगः। कर्मप्रचुरोन्यः। सांख्याज्ञानप्रधानत्वाद्देवाश्चयतयस्तथा । मुख्यसांख्यास्तत्रदेवा ज्ञानमेषांमहद्यतः। बहुकर्मकृतोप्येतेततोपिबहुवेदनात् । मुख्यसांख्याइतिज्ञेयास्तदन्येकर्मयोगिनः। ज्ञानि नोप्यतिबाहुल्यात्कर्मणःकर्मयोगिनः । नोभयंतद्विनाकश्चित्पुमान्हिपुरुषार्थभाक् । नहिकश्चित्क्षणमपिजा

तुतिष्ठत्यकर्मकृत् । नचज्ञानंविनाकर्मपुरुषार्थकरंभवेदितिब्रह्मवैवर्ते । निष्ठापर्यवसितिर्मुक्तिः । ज्ञानिनोमोक्ष
नियमस्तथापिशुभकर्मणा । आनंदवृद्धिरन्येनह्रासोज्ञानंतुकर्मणेतिपरमश्रुतेर्नकर्मणानप्रजयाधनेनेत्यादि
विरोधोन । अन्यथानकर्मणामनारंभादित्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च । समत्वंचनहिकश्चिदित्यादेः ।
नान्यःपंथाइत्यपिज्ञानमृतेनमोक्षइत्येवाह ॥३॥४॥ कर्तृत्वंद्विविधंप्रोक्तंविकारश्चस्वतंत्रता । विकारःप्रकृते
रेवविष्णोरेवस्वतंत्रतेतिपैंगिश्रुतेःकार्यतेह्यवशइत्यत्रावशोविष्णुवशः । अःइतिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः॥५॥कर्मणा
बध्यतेजंतुरित्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह । यज्ञार्थादिति।ज्ञोनामभगवान्विष्णुस्तंयात्युद्देशएषयः ।
सयज्ञइतिसंप्रोक्तोविहितेकर्मणिस्थितइतिबर्कश्रुतिः॥९॥जननात्परसस्यादेःपर्जन्योमेघसंततिः। सयज्ञात्क
र्मणःसोपिसमस्तंकर्मकेशवात् । सनित्योप्यक्षरततिरूपाद्वाक्याद्धिगम्यते । वाक्यमुच्चार्यतेभूतैस्तान्यन्नात्त
च्चमेघतः । तस्मात्सर्वगतोविष्णुर्नित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितः। एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः। सपापोविश्वहंतृत्वा
न्नरकेमज्जतिध्रुवं । वाचिकोमानसोयज्ञोन्यासिनांतुविशेषतः । वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञःक्रत्वादिर्गृहिणोखिलः ।
शुश्रूषाद्यात्मकोयज्ञोविहितोब्रह्मचारिणः । विद्याभयादिदानंचसर्वेषामपिसंमतं । गृहिणोवित्तदानंतुवनस्थ

स्यान्नपूर्वकं । सर्वैःकार्यंतपोघोरमितिसर्वैस्त्रिकर्मिणइतिनारदीये । ब्रह्माक्षरशब्दार्थयोर्व्यत्यासेतस्मात्सर्वग
तंब्रह्मेतिप्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाप्रवेशश्च॥१४–१६॥ तृप्तिसंतोषशब्दयोःपर्यायत्वेपिपरमात्मनातृप्तःपरमात्म
नितृप्तइतिविशेषः।विष्णुप्रसादाद्रतिमांस्तृप्तोविष्णुप्रसादतः । ·विष्णावेवातितृप्तश्चमुक्तोसौविध्यगोचरइत्या
ग्नेये । रतिरानंदउद्दिष्टस्तृप्तिस्तुकृतकृत्यता । प्रीतिस्तुद्विविधःस्नेहःकर्मजोनिजएवचेतिशब्दनिर्णये । संतो
षस्तृप्तिरापूर्तिःप्रीतिःपर्यायवाचकाइत्यभिधानं॥१७॥यस्मादमुक्तस्यकार्यमस्त्येवतस्मादसक्तः।असक्तआच
रन्नेवयस्मात्परमाप्नोति । मुक्तस्यैवकार्यंनास्तीत्येवकारार्थोपियस्त्वितितुशब्देनावगतः। तस्मात्कर्मसमाचरे
त्युपसंहारविरोधश्चान्यथा। ब्रह्मनिष्ठाब्रह्मरताब्रह्मज्ञानसुतर्पिताः।पांडवानांचमुक्तानामंतरंकिंचिदेवहीति
भविष्यत्पर्ववचनाच्चनार्जुनस्यामुख्याधिकारिता । आत्मरतिरेवस्यादित्येवशब्देनमुक्तानामेभ्योविशेषोद
र्शितः।एषांकदाचिद्दुःखाभासस्यापिभावात्॥१९॥सहैवकर्मणासिद्धिमास्थिताजनकादयः।ज्ञाननिष्ठाअपित
तःकार्यंवर्णाश्रमोचितमितिच । अज्ञानांज्ञानदंकर्मज्ञानिनांलोकसंग्रहात्। अद्धैवतुष्टिदंमह्यंसामुक्तानंदपू
र्तिदा॥२०॥ममैवकेवलंनास्तिकेनाप्यर्थस्तथाप्यहं । कर्मकृल्लोकरक्षायैतस्मात्कुर्वीतमत्परइतिकृष्णसंहिता

यां।रक्षयावाथसृष्ट्यावासंहत्यादेर्नतुक्कचित् । अर्थोविष्णोस्तथाप्येषस्वभावात्सर्वकर्मकृत् । मत्तोनृत्तादिकंय
द्वत्कुर्यात्सुखविशेषतः। परमानंदरूपत्वात्कुर्याद्विष्णुस्तथैवत्विितिबर्कश्रुतिः ॥२२॥ नाहंकर्ताहरिःकर्तातत्पू
जाकर्मचाखिलं । तथापिमत्कृतापूजातत्प्रसादेननान्यथा । तद्भक्तिस्तत्फलंमह्यंतत्प्रसादःपुनःपुनः । कर्म
न्यासोहरावेवंविष्णोस्तृप्तिकरःसदा । यस्मात्स्वतंत्रकर्तृत्वंविष्णोरेवनचान्यगं । तदधीनंस्वतंत्रत्वंस्वावरापे
क्षयैवतु । जीवस्यविकृतिर्नामकर्तृत्वंजडसंश्रयं । पुमान्दोग्धाचगौर्दोग्ध्रीस्तनोदोग्धेतिवत्क्रमादितिब्रह्म
तर्कवचनादीश्वरजीवप्रकृत्यादीनांकर्तृत्वमकर्तृत्वंचविभागेनज्ञातव्यंसर्वत्र । क्कचित्स्वभावःप्रकृतिःक्कचिच्च
त्रिगुणात्मिका । क्कचित्प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान्प्रकृतिर्हरिरितिशब्दनिर्णये । स्वभावतस्त्रिधाजीवाउत्तमाधमम
ध्यमाः। उत्तमास्तत्रदेवाद्यामर्त्यमध्यास्तुमध्यमाः। अधमाअसुराद्याश्चनैषामस्त्यन्यथाभवः। शरीरमात्रान्य
थात्वेस्वजातिंपुनरेष्यति । उत्तमामुक्तियोग्यास्तुसृतियोग्यास्तुमध्यमाः। अपरेंधतमोयोग्याःप्राप्तिःसाधन
पूर्तितः।पूर्त्यभावेनसर्वेषामनादिःसंसृतिःस्मृता । नैवपूर्तिश्चसर्वेषांनित्यकालहरीच्छया । अतोनुवर्ततेनि
त्यंसंसारोयमनादिमान् । अतोधमानाजीवानांमिथ्याज्ञानादयोखिलाः।स्वाभाविकागुणाज्ञेयामध्यमर्त्येषु

मिश्रिताः। तत्वज्ञानंविष्णुभक्तिरित्याद्यादेवतादिषु । कार्यंतेह्यवशःकर्मसर्वैस्तैःप्राकृतैर्गुणैः। स्वाभाविकगु
णानेतान्हेतुंकृत्वैवविष्णुना । कर्मसुक्रियमाणेषुकर्ताहमितिमूढधीः । मन्यतेतत्वविद्धिष्णोर्गुणाइच्छादय
स्तुये। स्वाभाविकेषुजीवस्यकामाद्येषुसदैवतु। प्रेरकत्वेनवर्ततेस्वातंत्र्यंममनक्वचित् । इतिमत्वानसक्तःस्या
त्प्रीतोस्यभवतिप्रभुः। स्वभावगुणसंमूढाज्ञानादिगुणवत्तरं। स्वातंत्र्येणैवकर्तारंचात्मानंप्रतिजानते। तान्गु
णान्कर्मतच्चैवविष्ण्वधीनंनतेविदुः।तेष्वयोग्येषुतत्वज्ञस्तत्वंनातिप्रकाशयेत्। वदेद्विवादरूपेणनोपदेशात्म
नाक्वचित् । सभारूपेणवाब्रूयात्पृष्टेऽव्यक्तिकृदेववा। बुद्ध्वाप्यसौयतोनित्यंस्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावंयां
तिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यतीत्यादिप्रकाशसंहितायां ॥२७॥३५॥ परमेश्वराद्देवेभ्यश्चार्वाक्तनप्रेरकंपृच्छ
ति। अथकेनेति॥३६॥अखिलप्रेरकोविष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवांतराः। असुराअशुभेष्वेवकामादेरभिमानिनः।
तत्रकामःकालनेमिःसर्वधूममलोल्बवत् । शुभमध्याधमजनंक्रमादावृत्यतिष्ठति । महाशनस्यतस्येदंनालंते
नानलोग्निवत् । भुंजानइंद्रियाविष्टोज्ञानास्त्रेणैवहन्यतइतिब्रह्मतर्के । ज्ञानावरणरूपेणेदमावृणोतीत्यावृतं
ज्ञानमितिपुनराह । नकेवलंदुष्पूरो नालमितिमन्यतेचेत्यनलः । अग्नेरप्यनलःकामोयन्नालमितिमन्यतइ

तिच॥३७॥४१॥सर्वेभ्यःप्रवरादेवाइंद्राद्याइंद्रियात्मकाः । तेभ्योमनोभिमानीतुरुद्रस्तस्मात्सरस्वती । बुद्ध्या
त्मिकाततोब्रह्मामहानात्मापरःस्मृतः।अव्यक्तरूपालक्ष्मीश्चवरातोतोहरिःस्वयं । नतत्समोधिकोवेतिह्यानु
पूर्वीप्रकीर्तिता । यथाक्रमप्रबोधेननाश्याःकामादिशत्रवः । प्राप्यतेचपरंस्थानंविष्णोरतुलमंजसेतिच । नचें
द्रियेभ्यःपराह्यर्थारुद्रोहंकृतिरूपकइत्यादिविरोधः। सर्वाभिमानिनोदेवाःसर्वेपिह्युत्तरोत्तरं । आधिक्यंवक्तु
मेवैषांपृथक्स्थानमुदीर्यते । आधिक्यक्रमएवात्रशास्त्रतात्पर्यमिष्यते । स्थानेषुत्ववरेषांचपरेसंतिनचेतरे ।
तथापिपितुरर्थोयःपुत्रस्याप्युपचर्यते।अव्यक्तादिपदार्थानांसर्वेतदभिमानिनइतिच। यत्रहक्वचपुत्रस्यतत्पितु
र्यत्रवापितुस्तद्वापुत्रस्येत्येतदुक्तंभवतीत्यादिश्रुतेश्च।बहुवाचिनांशब्दानांलिंगप्रकरणादिभिः।प्रवृत्तिहेतोश्चा
धिक्यान्निर्णयोर्थेषुगम्यतइतिशब्दनिर्णये।लिंगादिसाम्येयत्रस्यात्प्रयोगाधिक्यमेवतु। निर्णायकंभवेत्तत्रतेन
स्यात्सुबहुश्रुतइतिब्रह्मतर्के॥४२॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादा०गीतातात्पर्यनिर्णयेतृतीयोध्यायः॥३॥
हरिः ॐ॥उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोयमध्यायः। ब्रह्मरुद्रेंद्रसूर्याणांयद्दत्तंविष्णुनापुरा । पंच
रात्रात्मकंज्ञानंव्यासोदात्पांडवेषुतत्।तेषामेवावतारेषुसेनामध्येर्जुनायच । प्रादाद्गीतेतिनिर्दिष्टंसंक्षेपेणायुयु

त्सवे । यथाकुर्वंतिकर्माणियथाजानंतिदेवताः । सर्वेकार्तयुगाश्चैवनृपाश्चमनुपूर्वकाः । ज्ञातव्यंचैवकर्तव्यं यथासर्वैर्मुमुक्षुभिः । त्रेतादित्रिषुजातैश्चगीतायांतदुदाहृतं । पांडवाद्याःक्षेमकांताःकरिष्यंतिचजानते । तथैवतेनगीतायानास्तिशास्त्रंसमंक्वचित् । वेदार्थपूर्वकंज्ञेयंपंचरात्रंयतोखिलं । तत्संक्षेपश्चगीतेयंतस्मान्ना स्याःसमंक्वचिदितिब्रह्मवैवर्ते ॥१॥ जानंतोपिविशेषार्थंज्ञानायस्थापनायवा । पृच्छंतिसाधवोयस्मात्तेनपृ च्छसिपार्थिवेत्याग्नेयवचनान्नार्जुनोभगवंतंनजानाति ॥४॥ आत्ममाययाआत्मेच्छया । प्रकृतिंस्वामधिष्ठा यस्वभावं । देवस्यैषस्वभावोयमित्यादिश्रुतेश्च । अतएवस्वशब्देनविशेषणंप्रकृतिंस्वामवष्टभ्येत्यादिषु । म याध्यक्षेणप्रकृतिरित्यादिषुतुनस्वशब्दः । प्रकृतिंविद्धिमेपरामित्यादिषुसंबंधित्वेनप्रतीतेरन्या । अत्रतुस्व शब्दःस्वरूपवाची । स्वभावइत्यत्रापिस्वाख्योभावःस्वभावः । भावशब्दस्तुसंबंध्याशंकानिवृत्तये । स्वस्वभा वइतितुस्वस्वरूपमितिवदुपचारत्वाशंकांनिवर्तयति । स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात्स्वेच्छयाविष्णुरव्ययः । सृष्ट्या दिकंकरोत्यद्धास्वयंचबहुधाभवेदितिनारायणश्रुतिः ॥६॥ येषांगुणानांज्ञानेनमुक्तिरुक्तापृथक्पृथक् । वेदे षुचेतिहासेषुसातुतेषांसमुच्चयात् । एवमेवशमादीनांनान्यथातुकथंचनेतिब्रह्मवैवर्तवचनाज्जन्मकर्मचेत्या

दिषुनतावन्मात्रेणमोक्षः ॥९॥ मयंप्रधानमुद्दिष्टंप्राधान्यंयैर्हरेर्मतं । भगवन्मयास्तेविज्ञेयास्तेमुच्यंतेनचाप
रइतिच । मयिभावोमद्भावः ॥१०॥ तथैवभजामि । तदनुसारिफलदानरूपेण । अन्यदेवतायाजिनाम
पिमत्समर्पणेनवैष्णवमार्गानुवर्तनेनैवसम्यक्फलंभवति । अन्यदेवतपूजापियस्मिन्नंतेसमर्पिता । स्वर्गादि
फलहेतुःस्यान्नान्यथातंभजेद्धरिमित्याग्नेये ॥११॥ सत्वसत्वाधिकरजोरजोभिस्तमसातथा । वर्णाविभक्ता
श्चत्वारःसात्विकाएववैष्णवाइतिच । कर्मविभागंशमोदमइत्यादिनावक्ष्यति । वैष्णवाःसात्विकाएवताम
साएवचापरे । दौर्लभ्यसुलभत्वेनतेषांवर्णादिभिन्नतेतिच । स्वाभाविकोब्राह्मणादिःशमाद्यैरेवभिद्यते। यो
निभेदकृतोभेदोज्ञेयऔपाधिकस्त्वयं । विष्णुभक्तिश्चानुगतासर्ववर्णेषुविश्पतिं । आरभ्यहीयंतेथापिभेदः
स्वाभाविकस्ततइतिनारदीये । कर्तापिभगवान्विष्णुरकर्तेतिचकथ्यते । तस्यकर्तायतोनान्यःस्वतंत्रत्वा
त्परात्मनइतिच । अपिशब्दोगुणसमुच्चयार्थः । कर्तामेनास्तीत्यपिविद्धीति ॥१३॥ जीवाभेदनिवृत्त्यर्थंमा
मितिविशेषणं ॥१४॥ कर्मापिनोमत्तइतिबोद्धव्यमित्यादि ॥१७॥ कर्मणिजीवेअस्वातंत्र्यादकर्म । कर्मवि
धिफलयोरभावात् । अकर्मणिविष्णौ । स्वातंत्र्यात्सर्वकर्तृत्वं । करोस्मिन्मीयतइतिकर्मजीवउदाहृतः ।

विधिशब्देनामितत्वादकर्मभगवान्हरिरितिनारदीये । करइतिसकारांतोऽदृष्टवाची । क्रियावाचीवा । त
दधीनत्वात् । प्रसिद्धश्चजीवेकर्मशब्दःपंचरात्रे । कृत्स्नफलत्वात्कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥ अनिराश्रयोभगवदा
श्रयत्वात् । मुक्तस्यस्वातंत्र्याभिमानात् ॥१९–२३॥ कथमभिमानत्यागः । ब्रह्मार्पणमित्यादि । ब्रह्मण्यर्प
णंब्रह्मार्पणं । ब्रह्मणोहविः । ब्रह्मणोग्नौ । ब्रह्मणःकर्मसमाधिनासह । समाधिरपितदधीनइत्यर्थः । एकः
स्वतंत्रोभगवांस्तदीयंत्वन्यदुच्यतइतिभारते॥२४॥ दैवंविष्णुमेवयज्ञइत्युपासते । स्वभोग्यत्वात्स्वयमेवयज्ञः ।
ब्रह्माख्याग्नौक्रियायज्ञंतेनैवयज्ञाख्येनविष्णुनासमर्पयंति ॥२५॥ तत्पूजात्वेनश्रोत्रादिसंयमंकुर्वंति । तत्पू
जात्वेनविषयान्भुंजते ॥२६॥ तत्पूजात्वेनेंद्रियादिसंयमंकुर्वंति । यज्ञेनैवेतिसर्वत्राप्यन्वीयते । तेनैवतंपू
जयेद्वाविहितैर्वान्यसाधनैः । सएवविष्णोर्यज्ञःस्यान्मानसोवासबाह्यकइतिब्रह्मवैवर्ते ॥२७॥ श्रोत्रादीनि
त्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योन्यइतिशंकांनिवारयति । विततात्रह्मणोमुखइति । सर्वयज्ञैःपरब्रह्मयाज्यंविष्णवा
ख्यमव्ययमितिच ॥३२॥ सर्वंकर्माखिलमासमंतादल्पंज्ञानेपरिसमाप्यते ज्ञानेजातेपूर्यते । समाप्तविद्यान्ध
नुषिश्रेष्ठान्यांत्समाप्तमन्यसइतिवत्समाप्तिशब्दोत्रपूर्तिवाची । ज्ञानासिनाऽत्मनः । छित्त्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठो

त्तिष्ठेतिपुनर्योगकथनात् ॥३३॥ ज्ञानंतेहंसविज्ञानमितिवक्ष्यमाणत्वात्स्वयमेवोपदेक्ष्यति ॥३४॥ आत्मनि व्याप्तेमयि । अथोतस्माद्व्याप्तत्वादेव ॥३५॥ आत्मवंतंपरमात्मभक्तं ॥४१॥४२॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ ॥

हरिःॐ ॥ योगसंन्यासयोर्लक्षणंस्पष्टयत्यनेनाध्यायेन । योगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौन्यासशब्दःसर्वकर्मत्यागविषयइत्याशंक्ययोगसंन्यासयोर्भिन्नपुंनिष्ठत्वाभिप्रायेणपृच्छति । संन्यासमिति ॥१॥ एकपुंयोग्यावेतौतयोर्मध्येयोगएवविशिष्टइतिपरिहाराभिप्रायः । उभौसमुचितौ । संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥२॥ द्वेषादिवर्जनमेवसंन्यासशब्दार्थोनयत्याश्रमोत्राभिप्रेतइत्याह । ज्ञेयइति । नचकाम्यानांकर्मणांन्यासमित्यनेनविरोधः । तेनापिसहितस्यन्यासत्वात् । नचत्यागस्यपृथग्वचनाद्विरोधः । कुरुपांडववन्न्यासावांतरभेदत्वात्त्यागस्य ॥३॥ बालास्तुन्यासशब्देनयत्याश्रममेवस्वीकृत्यतत्स्थानामेवसांख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारोगृहस्थानामेवयोगशब्दोदितकर्माधिकारइतिमन्यंते । तन्नपंडितामन्यंते । कुतःयस्माज्ज्ञानमार्गंकर्ममार्गंचसम्यगास्थितउभयोरपिफलंप्राप्नोति॥४॥तस्माज्ज्ञानिनांकर्माप्यनुष्ठेयं ।

कर्मिणामपिगृहस्थानांज्ञातव्योभगवान् । नहिज्ञानंविनाकर्मणःसम्यगनुष्ठानंभवति । निष्कामंज्ञानपूर्वंच निवृत्तमिहचोच्यते । निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनं । बुद्ध्याऽविहिंसन्पुष्पैर्वाप्रणवेनसमर्चयेत् । वासुदेवात्मकंब्रह्ममूलमंत्रेणवायतिः । मुक्तिरस्तीतिनियमोब्रह्मदृग्यस्यविद्यते । तस्याप्यानंदवृद्धिःस्याद्वैष्णवं कर्मकुर्वतः । कर्मब्रह्मदृशाहीनंनमुख्यमितिकीर्तितं । तस्मात्कर्मेतितत्प्राहुर्यत्कृतंब्रह्मदर्शिना । एतस्मान्न्यासिनांलोकंसंयांतिगृहिणोपिहि । ज्ञानमार्गःकर्ममार्गइतिभेदस्ततोनहि । तस्मादाश्रमभेदोयंकर्मसंकोचसंभवइतिव्यासस्मृतेः ॥५॥ मोक्षोपायोयोगइतितद्रूपोन्यासएवतु । विष्णवर्पिततयाभद्रोनान्योन्यासःकथंचनेत्याग्नेये । विष्णवर्पितत्वादियोगरूपत्वंविनाकेवलकर्मत्यागोनरकफलएव । यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतं विद्धिपांडवेतिवक्ष्यमाणत्वात् । योगविशेषत्वान्न्यासस्यपृथगुक्तिः ॥६॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेतिमुख्ययोगः । आदानात्सर्वभूतानांविष्णुरात्माप्रकीर्तितः । सर्वभूतात्मभूतात्मातत्रभूतमनाःपुमानितिच ॥७॥ यथान्यासस्ययोगरूपत्वंतथाहंनैवकिंचिदित्यादिना । विष्णुनार्थेष्वीरितानिमनआदीनिसर्वशः । वर्ततेन्योनस्वतंत्रइतिजानन्हितत्वविदितिच ॥८॥९॥ तत्पूजात्मकानितत्कृतानिममशुभार्थमितिब्रह्मण्याधानं । स्वातं

त्र्याभावापेक्षयैवजीवस्याकर्तृत्वं । स्ववंदनंयथापित्राकारितंशिशुकर्तृकं । एवंपूजाविष्ण्वधीनाभवेज्जीवक्तृत्वपीतिप्रवृत्तेः । अतोमनसैवकर्मन्यासोस्वातंत्र्यापेक्षया ॥१०॥१३॥ यथापितृदत्तंपालकत्वंराजपुत्राणां एवंपरमात्मदत्तंक्रियास्वातंत्र्यलक्षणंकर्तृत्वं। क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपकर्मणिस्वातंत्र्यंचजीवानामप्यस्तीत्याशंकांपरिहरति । नकर्तृत्वमित्यादिना । क्रियायामदृष्टोत्पादनेफलेचस्वातंत्र्यंलोकस्यनसृजतीश्वरइत्यर्थः । अन्यथालोकस्येतिविशेषणंव्यर्थं । जनपदेनिवसतांतद्वित्तभोजिनामप्याधिपत्यादानान्नदत्ताजनपदाराज्ञा स्वपुत्राणामितिवत्कर्मफलादिसंयोगिनामपितत्स्वातंत्र्यादानान्नसृजतीतियुज्यते । स्वयमेवभवतिभावयतिचेतिस्वभावोभगवान् । स्वभावत्वात्स्वयमेवकर्तृत्वादिषुप्रवर्तते । स्वातंत्र्याद्भगवान्विष्णुःस्वभावइति कीर्तितः । तत्स्वातंत्र्यंकदाप्येषनान्यस्यसृजतिक्वचित् । स्वातंत्र्यादेवपापादिसंबंधःकुर्वतोपिन । अज्ञानावृत्तबुद्धित्वादीदृशंतंनजानतइतिमहावाराहे । अहंसर्वस्यप्रभवः । तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णामि । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच । नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनारे । देवस्यैषस्वभावोयं । लोकवत्तुलीलाकैवल्यमित्यादेर्नास्यास्वाभाविकंकर्तृत्वमकर्तृत्वंवा । विपरीतप्रमाणाभावाच्च । अनिर्वाच्यनिरासा

देवचनिरस्तोयंपक्षः । नचसर्वविशेषराहित्यवादिनांशून्यवादात्कश्चिद्विशेषः । नहिसर्वविशेषरहितमित्यु क्तेतदस्तीतिसिध्यति । वाच्यत्वलक्ष्यत्वास्तित्वादीनामपिविशेषत्वात् । अन्यथास्तिब्रह्मेत्यादीनांशब्दाना मपिपर्यायत्वादयोदोषाः । व्यावर्त्यविशेषश्चव्यावृत्तविशेषनिबंधनएव । अन्यथावैयर्थ्यमेवस्यात् । नचस र्वशब्दावाच्यस्यलक्ष्यत्वं । नचसर्वप्रमाणागोचरमस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । नास्तित्वंतुसप्तमरसादिवददर्श नात्सिध्यति । स्वप्रकाशत्वंचनामानंसिध्यति । स्वयंप्रकाशत्वंचततोतिरिक्तंचेद्विशेषांगीकारः । नचेत्तदे वप्रमाणगोचरं । तत्प्रमाणभावेपरप्रकाशत्वमात्रनिरासेस्वप्रकाशत्वेप्रमाणाभावादप्रकाशत्वमेवस्यात् । अर्थ तःसिद्धिरित्यर्थापत्तितःसिद्धिस्तत्प्रमाणतःसिद्धिर्वा । उभयथापिप्रमेयत्वमेवस्यात् । स्वप्रकाशशब्देनस्वमि तत्वानंगीकारात्परमितत्वानंगीकाराच्चासिद्धिरेव । प्रकाशइत्युक्तेपिस्वमन्यंवाकिंचित्प्रकाश्यंविनानदृष्टए वभोजनादिवत् । कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः । ज्ञानंचज्ञेयंज्ञातारंचविनानदृष्टं । अतःशून्यवादान्नक श्चिद्विशेषः । अतोनंतदोषदुष्टत्वादुपरम्यते । हरिःस्वभावतःकर्तासर्वमन्यत्तदीरितं । अतःसाकर्तृतातस्य नकदाचिद्विनश्यतीतिपैंगिश्रुतिः ॥१४॥ विषमेष्वपिजीवेषुसमोविष्णुःसदैवतु । यत्तृणादिगतस्यापिगुणाः

पूर्णोहरेःसदेतिच ॥१८॥१९॥ इदानीमपिपरमात्मनिस्मृतमात्रेसुखंविंदतीतियत्तदासएवसम्यगुक्तःकिमु
ब्रह्मणिभूतः । अन्यथापुनर्ब्रह्मगच्छतीतिविरोधाच्च । अंतस्सुखादिकंचब्रह्मदर्शनात् ॥२४॥ अमुक्तोमुक्त
सादृश्यान्मुक्तएवहितत्वदृक् । किमुमुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकंनरइतिनारदीये ॥२७॥२८॥ इतिश्री
मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेपंचमोध्यायः ॥५॥ ॥
हरिःॐ ॥ ध्यानमत्रोच्यते । सब्रह्मनिष्ठस्तुयतिर्महात्माशारीरमग्निंचमुखेजुहोतीत्यादेर्नयतेरप्यनग्नित्वं ।
आत्मसमारोपणाच्च ॥१॥ योगविशेषएवसंन्यासइत्यर्थः॥२॥ संपूर्णोपायोयोगारूढः । नानाजनस्यशुश्रू
षाकर्माख्याकरवन्मितेः । योगार्थिनातुसाकार्यायोगस्थेनहरौस्थितिः । तेनापिस्वोत्तमानांतुकार्यान्यैरखि
लेष्वपि । शक्तितःकरणीयेतिविशेषोसिद्धसिद्धयोः । प्राप्तोपायस्तुसिद्धःस्यात्प्रेप्सुःसाधकउच्यते । तस्यप्रा
ण्युपकारेणसंतुष्टोभवतीश्वरः । सिद्धोपायेनविष्णोस्तुध्यानव्याख्यार्चनादिकं । कार्यंनान्यत्तस्यतेनतुष्टोभ
वतिकेशवइतिप्रवृत्तवचनान्नविरोधः । शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियनिग्रहइतिभागवते ॥३॥ कथंनानुषज्जते
सर्वसंकल्पसंन्यासी । मयिसर्वाणिकर्माणीत्युक्तत्वात्।मदधीनमिदंज्ञात्वामत्संन्यासीतिचोच्यतइतिच ॥४॥

उद्धरेत्तैवसंसाराज्जीवात्मानंपरात्मना । विष्णुर्बंधुःसतांनित्यंपरात्माह्यसतामरिः। तत्प्रसादजयाभक्त्याजि
तोयस्यवशोत्विव । वर्ततेतस्यमित्रंसतदन्यस्यचशत्रुवदितिच । परमात्मासमाहितइतिवाक्यशेषात् ॥५॥
॥६॥ सर्वत्रविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानंविज्ञानमितिगीयतइतिच॥७॥८॥यस्ययत्र
यथावृत्तिर्विहितावर्तनंतथा । ज्ञानंवापिसमत्वंतद्विषमत्वमतोन्यथेतिमहाविष्णुपुराणे । अनिमित्तस्नेहवां
स्तुसुहृज्ज्ञात्वोपकारकृत् । मित्रंवधादिकृदरिर्द्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत् । उदासीनःस्नेहवतोप्यस्नेहीतत्कृतानु
कृत् । मध्यस्थइतिविज्ञेयःसुहृदेषुविशिष्यतइतिनारदीये ॥९॥ आत्मानंविष्णुं । आत्मनातत्प्रसादेन॥२०॥
ब्रह्मणिभूतं ॥२७॥ सर्वभूतेषुस्थितंपरमात्मानं ॥२९॥ सर्वत्रविष्णुरेकइतिस्थितः ॥३१॥ अतोविष्णवनुव
र्तिषुस्ववत्स्नेहःकर्तव्यः ॥३२॥ अयतिरप्रयत्नः । प्रयत्नाद्यतमानस्त्वितिवाक्यशेषात् ।योगशब्दस्योपायार्थ
त्वेप्यत्रोपायविशेषएवध्यानयोगादिर्विवक्षितइतिनविरोधः ॥३८॥ मोक्षोपायस्यजिज्ञासुरपिकेवलपाठका
त् । विशिष्टःकिमुतद्विद्वान्किंपुनर्यस्तदास्थितइतिपरमयोगे ॥४४॥ तपसश्चैवयज्ञादेर्ध्यानमेवविशिष्यते ।
अज्ञानिध्यानतोज्ञानंध्यानंसज्ञानमप्यतः । तत्रापिमय्यभक्तस्यनान्यध्यानंप्रयोजकं । अन्यसामान्यविद्योमे

यश्चान्यंनेतिपश्यति । अवरत्वदृगुदासीनोविद्वेषीचेत्यभक्तयः । मद्भक्तोपिहिकार्यार्थंयोध्यायेदन्यदेवतां । परिवारतामृतेतस्मात्केवलंमदुपासकः । वरोन्यान्मदधीनांश्चसर्वान्जानन्विशुद्धधीरितिदत्तात्रेयवचनम् ॥४६॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेषष्ठोध्यायः ॥६॥ ॥

हरिःॐ ॥ भगवन्महिमाविशेषतउच्यते । अनंतानांतुजीवानांयतंतेकेचिदेवतु । मुक्त्यैतेषुचमुच्यंतेकेचिन्मुक्तेषुचस्फुटं । केचनैवहरिंसम्यग्ब्रह्मरुद्रादयोविदुः । अन्येषांयावतामुक्तिस्तावज्ज्ञानंहरौपरमितिपाद्मे । मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामतइतिभागवते । सर्वेमुक्ताहरौभक्तास्तेषुब्रह्मैवमुख्यतः । विष्णोःपरमभक्तस्तुतस्माज्जीवघनोमतइतिसत्तत्त्वे ॥ ३ ॥ अचेतनाचेतनेतिद्विविधाप्रकृतिर्मता । त्रिगुणाऽचेतनातत्रचेतनाश्रीर्हरिप्रिया । तेउभेविष्णुवशगेजगतःकारणेमते । पिताविष्णुःसजगतोमाताश्रीर्यात्वचेतना । उपादानंतुजगतःसैवविष्णुबलेरितेतिच । मत्तोन्यत्परतरंनास्तिपरतस्त्वहमेवेत्यर्थः । अन्यथान्यदितिव्यर्थं । अवरादुःखसंबंधाज्जीवाएवप्रकीर्तिताः । नित्यनिर्दुःखरूपत्वात्पराश्रीरेकलैवतु । दुःखासंपीडितत्वात्तुमध्यमोवायुरुच्यते । अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिकसौख्य

तः । तत्तंत्रत्वाच्चसर्वस्यविष्णुःपरतरोमतः । अभावादंतरान्यस्यत्विहैकार्थौतरतमौ । यस्याःसंबंधयोग्य
त्वाज्जीवाअप्यवरामताः । तस्याजडायाःप्रकृतेरवरत्वेकसंशयः। अथावरतरायेतुविमुखाश्चेतनाहरेः । नि
त्यदुःखैकयोग्यत्वान्नह्येतत्स्यादचेतने । अतःपरतरंविष्णुंयोवेत्तिसविमुच्यते । मुक्तस्तुस्यात्पराभासःसुनि
त्यसुखभोजनात् । तत्रापितारतम्यंस्यात्तेषुब्रह्माधिकोमतः । विष्णोराधिक्यसंवित्तिःसर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते।
एवंविविच्यतज्ज्ञानंविज्ञानमितिकीर्तितं । एतच्चतारतम्येनवर्ततेकेशवादिषु । मुख्यविज्ञान्यतोविष्णुःकिं
चिद्विज्ञानिनोपरे ॥७॥ सोप्सुस्थित्वारसयतिरसनामाततःस्मृतः । सूर्यचंद्रादिषुस्थित्वाप्रभानामाप्रभास
नात् । वेदस्थःप्रणवाख्योसावात्मानंयत्प्रणौत्यतः । खेस्थितःशब्दनामासौयच्छब्दयतिकेशवः ॥८॥ पुण्या
पुण्यंगंधयतिस्वयंपुण्योधरास्थितः । तेजयत्यग्निसंस्थःसन्भूतस्थोजीवनप्रदः । तपस्विस्थस्तपयति ॥९॥
व्यंजनाद्बीजसंज्ञितः । बोधनाद्बुद्धिनामासौबुद्धिमत्सुव्यवस्थितः ॥१०॥ नित्यपूर्णबलत्वात्तुबलंकामविव
र्जितं । अरागजबलश्चैवस्थानेभ्योन्येष्वयोजनात् । एतादृशबलात्मासौबलिनांबलदःस्वयं । वेतिपूर्णत्व
वाचीस्यात्तद्रतेर्बलमुच्यते । प्रायोहिकामिताअर्थाधर्मंहन्युर्हरिःपुनः।नधर्महानिकृत्किंतुकामितोधर्मवृद्धि

कृत् । धर्माविरुद्धकामोतोविष्णुर्भूतेषुसंस्थितः । एवंससर्वतश्चान्यःस्वतंत्रश्चैवसर्वगः । व्यवस्थयैवसर्वेषांस
र्वेदासर्वेदःप्रभुः ॥११॥ येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये । ततएवनचान्यस्मात्तदायत्तमिदंनसः ।
अन्यायत्तः ॥१२॥ अचेतनयातन्मेयत्वात्तुमायया । लक्ष्म्या ॥१३॥ वशगयालोकोविष्णुर्नैवविमोहितः।
येतुविष्णुंप्रपद्यंतेतेमायांतांतरंतिहि । लक्ष्मीःसाजडमायायादेवतातेउभेअपि । विष्णोर्वशे ॥१४॥ ततो
नन्यभक्त्यातंशरणंव्रजेत् । यादृशीतत्रभक्तिःस्यात्तादृश्यन्यत्रनैवचेत् । अनन्यभक्तिःसाज्ञेयाविष्णावेवतु
साभवेत् । अन्येषुवैष्णवत्वेनलक्ष्मीब्रह्महरादिषु । कुर्याद्भक्तिंनान्यथातुतद्वशाएवतेयतः॥१७॥ एवंजानं
स्तमाप्नोतिनान्यथातुकथंचन ॥१८॥ पूर्णवस्तुयतोह्येकोवासुदेवोनचापरः। एवंविद्दुर्लभोलोके ॥१९॥ यत्स
र्वेमिश्रयाजिनः । विष्णुंतत्परमज्ञात्वारमाब्रह्महरादिकान् । यजन्नपितमोघोरंनित्यदुःखंप्रयातिहि। अज्ञा
नांतुकुलेजातोयावद्विष्णोःसमर्चनं । विष्णुतत्वंनजानीयात्तावत्सेवापृथक्कृता । विद्याद्यैहिकभोगाययदि
बुद्ध्वापुनर्नतु । परिवारतामृतेकुर्यादन्यदेवार्चनंक्वचित् । अजानताकृतंत्यक्तंनदोषायभविष्यति । जन्मा
दिप्रदमेवस्यात् ॥२०॥ अत्यागेपुनरेवतु । क्षिप्रंचज्ञापयत्येवभगवान्स्वयमेवतु । यदिजन्मांतरेस्त्रीयोनि

मित्तीकृत्यकंचनेत्यादिच ॥२२॥ मत्तएवेतितान्विद्धीत्युपसंहाराच्च । तत्तत्कारणत्वात्तत्तन्नामेत्यवसीयते । मयिसर्वमिदंप्रोतमितिभेदेनैवोपक्रमाच्च ॥८–१२॥ आप्नोतिविष्णुमित्येवात्मशब्दोज्ञानिनि । यच्चाप्नोतिय दादत्तइत्यादेः । आस्थितःसहिमांप्रपद्यतेइत्यादिवाक्यशेषाच्च ॥१८॥ बहूनांजन्मनामंतेज्ञानवान्भवति । ततोमांप्रपद्यते । वासुदेवःसर्वमितिपूर्णमितिजानन् ।प्रपद्यंतेन्यदेवताइतिवाक्यशेषेभेददर्शनाच्च । देवान्दे वयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपीतिच ॥१९॥ ज्ञात्वापरत्वंविष्णोस्तुपृथग्देवान्यजन्नरः । यातिदेवांस्तदज्ञा त्वातमएवप्रपद्यते । तथापियावदन्यैस्तुसाम्यंहीनत्वमेकतां । ननिश्चिन्वंतिजायंतेसंसारेतेपुनःपुनरितिच ॥२३॥ अव्यक्तःपरमात्मासौव्यक्तोजीवउदाहृतः । मन्यतेयस्तयोरैक्यंसतुयात्यधरंतमइतिच ॥२४॥ यथा त्मानंहरिर्वेत्तितथान्येनैवतंविदुः ।जानंतिकिंचित्क्रमशोरमाद्यास्तत्प्रसादतइतिच ॥२६॥ द्वंद्वमोहो मिथ्या ज्ञानं । तमस्तुशार्वरंविद्यान्मोहश्चैवविपर्ययइतिचभारते । जीवेश्वरादिकंद्वंद्वंतद्विषयोमोहोद्वंद्वमोहः । सं मोहस्तदाग्रहः । तदाग्रहोमहामोहःक्रोधस्तामिस्रउच्यतइत्युक्तत्वात् । सर्गेसर्गकालएव । जीवधर्मानीश्वरे तुयोजीवेष्वैश्वरानपि । विद्याज्जीवेश्वरैक्यंवाद्वंद्वमोहीसउच्यतइत्याग्नेये ॥२७॥ तद्ब्रह्मेत्युक्तेन्यत्वशंकांनिवा

रयति । साधिभूताधिदैवमिति ॥२९॥३०॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेसप्तमोध्यायः ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिःॐ ॥ उक्तव्याख्यानपूर्वकंब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तदितिविशेषणाद्ब्रह्मेत्युक्तमन्यदेव । प्रकृत्यादीनांमध्येयत्किंचित् । उपरिसाधियज्ञंचेतिचशब्दादधिभूतादिसहितत्वेनविष्णुज्ञानमन्यदेवेतिसंशयःकिंतद्ब्रह्मेतिप्रश्नकारणं । परमाक्षरंविष्णुरेवमुख्यतःप्रसिद्धत्वात्तथैवपरिहरति । अज्ञानांतदपिज्ञापयितुंतथैवपरिहारः।पुनरहमितिनोक्तमित्याशंकाऽव्यक्तंव्यक्तिमापन्नमितिविष्णावेवप्रयुक्तेनाव्यक्तशब्देनाव्यक्तोक्षरइत्युक्तइतिपरिह्रियते । येचाप्यक्षरमव्यक्तमित्यत्रतुपृथक्प्रश्नादुपासकयोःफलतारतम्यकथनात्कूटस्थोक्षरउच्यतइत्युक्ताक्षरादपिचोत्तमइतिविष्णोरुत्तमत्वकथनाच्चान्यदेवेत्यवसीयते । अधियज्ञोहमेवेतिसाधियज्ञमित्युक्त्याप्राप्तभेदनिवृत्त्यर्थंतस्यैवसर्वप्राणिदेहस्थितरूपांतरापेक्षयासहितत्वंयुज्यते । प्राणिनांदेहगोविष्णुरधियज्ञइतीरितः । सएवव्यासरूपेणब्रह्मेतिपरिकीर्त्यते। तैस्तैरधिकयाज्यत्वाद्बृंहितत्वाच्चहेतुतः। अध्यात्मंतत्स्वभावोयदधिकःपरमात्मगः । पुंसांसजडभावानांसर्गःकर्महरेःस्मृतं । भूताधिकत्वतोजीवाअधिभूतमितीरिताः। अ

धिकोदैवतंविष्णुरेवयस्यास्तुसारमा। पुरुप्राणाधिदैवाख्यात्वितिज्ञेयमिदंनरैरितितत्त्वविवेके। कथंरूपोधि यज्ञइतिप्रश्नस्त्वहमेवेत्युक्तत्वात्तल्लक्षणोक्त्यैवपरिहृतः ॥३॥४॥ मद्भावंमयिभावं। सदातद्भावभावितानामेव स्मरंस्त्यजतीतिकेवलंतत्कालस्मरणंभवति। नचेत्स्मरतोपिसमाधिस्थस्खलनवत्पूर्वकर्मानुसारिस्मृत्यातत्प्रा प्तिरेवभवति। अपरोक्षज्ञानिनांप्रारब्धकर्मावसानेस्मरंस्त्यजतीतिभवत्येव। प्रयाणकालेपिचमांतेविदुरित्यु क्तत्वात्। युक्तचेतसइतिविशेषणान्नित्यंस्मरतामेवापरोक्षज्ञानंजायते। भक्त्याज्ञानान्निषिद्धानांत्यागान्नि त्यंहरिस्मृतेः। अरागाद्विहितात्यागादित्येतैरेवसंयुतैः। अपरोक्षदर्शनंविष्णोर्जायतेनान्यथाक्वचिदिति सत्तत्वे ॥५॥६॥ तमसःपरस्तादप्राकृतदेहः ॥९॥ मनआदीनांब्रह्मणिचरणंब्रह्मचर्यं ॥११॥ एकाक्षरवाच्य त्वादेकाक्षरंपरंब्रह्म ॥१३॥ नियमाज्जन्मनोभावोमुक्तस्यैवतथापितु। महर्लोकमतीतानांनजन्मांशलयौवि ना। तत्राप्यवश्यंतत्स्थानंतैःक्षिप्रंपुनराप्यतइतिपाद्मे ॥१६॥ सहस्रमितिबह्वेव। ब्रह्मणःपरब्रह्मणः। अव्य क्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमे। रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञकइतिवाक्यशेषात्। नहिविरिंचाह न्येवसर्वव्यक्तिलयः। नित्यस्यापिहरेःकालोद्विपरार्धात्मकस्त्वयं। अहश्चासौनिमेषश्चेत्यप्रवृत्त्योपचर्यतइति

च ॥१७–२२॥ यत्रकालाभिमानिदेवतासुमृत्यनंतरंप्रयाताः । अग्निर्ज्योतिर्धूमानामकालाभिमानित्वेपि
कालप्राचुर्यात्कालइत्युच्यते । अग्निर्ज्योतिरितिद्वेधावह्नेःपुत्रोव्यवस्थितः। तंप्राप्ययातिब्रह्मिष्ठोदिवसाद्यभि
मानिनइतिसत्त्वे । तत्कालमरणविवक्षायामग्निर्ज्योतिर्धूमानामयोगः । अथयोदक्षिणेप्रमीयतेपितॄणामे
वमहिमानंगत्वाचंद्रमसः सायुज्यंसलोकतामाप्नोत्येतौवैसूर्याचंद्रमसोर्महिमानौब्राह्मणोविद्वानभिजयतित
स्माद्ब्रह्मणोमहिमानमाप्नोतीतिविदुषोदक्षिणायनमरणेप्यपुनरावृत्त्याब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः । विद्वान्ब्रह्मसमाप्नोति
यत्रतत्रमृतोपिसन्निति पाद्मे ॥२३–२६॥ मार्गौब्रह्मचयःपश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः ॥२७॥ सर्वपुण्यातिगोऽ
मुह्यन्यात्यसौब्रह्मतत्परमितिच ॥२८॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पदा०गीतातात्पर्येऽष्टमोध्यायः ॥८॥
हरिः ॐ ॥ सप्तमोक्तंप्रपंचयति । विष्णुगान्यप्यतत्स्थानिभूतान्येषह्यसंगतइतिच । ममात्माममदेहएव ।
तदनन्यत्वात् । देहस्याचेतनत्वशंकानिवृत्तयेममात्मेत्याह ॥ ४–५ ॥ अध्यक्षोधिपतिःप्रोक्तोयदक्षाण्य
स्यचोपरीतिशब्दनिर्णये ॥ १० ॥ मानुषींमनुष्यसदृशीं। तन्वाविष्णुरनन्योपिस्वाधीनत्वात्तदाश्रितइति
च । ब्रह्मरुद्ररमादीनांसाम्यदृष्टिरनन्यता । प्रादुर्भावगतस्यापिदोषदृष्टिरपूर्णता । धर्मदेहावतारादेर्भे

दद्दष्टिश्चसंकरः । अवतारेष्वितिज्ञेयमवज्ञानंजनार्दने ॥ ११ ॥ सर्वंमोघंशुभंतस्ययोवजानातिकेशवं ।
अधरंयातिचतमःप्रादुर्भावगतोप्यतः । ज्ञेयःकेवलचिद्देहोनिर्दोषःपूर्णसद्गुणइतिभविष्यत्पर्वणि ॥ १२ ॥
एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवापंचमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदोवापूज्यतेसज्जनैर्हरिरितिच ॥ १३–१५ ॥ अर्च्य
त्वाहक्समत्वाच्चनिजरूपेषुसामसः । याज्यत्वात्सयजुर्यज्ञःसार्वज्ञात्पुरुषोत्तमः । क्रतुःकृतिस्वरूपत्वा
त्स्वधानन्यधृतोयतः । मानात्रातीतिमंत्रोयमुष्टानांनिधिरौषधं । आज्यायस्त्वादाज्यनामादर्भोदरधरोयतः ।
आहूतत्वाद्भुतंचायमग्निर्नेताऽगतेर्यतइत्यादिच । तत्तत्पदार्थभिन्नोपितत्तन्नामैवमच्युतः । स्वातंत्र्यात्सर्वक
र्तृत्वाद्गुणानंत्याच्चकेवलमितिच । ओमित्याक्रियतेयस्मादोंकारोभगवान्हरिरितिच । पातीतिसपितामाना
न्मातायत्सपितुर्महान् । पितामहोनिधातृत्वान्निधानंभीतरक्षणात् । शरणंव्यंजनाच्चैवबीजमित्युच्यतेप्रभु
रितिच । प्रलयकालेसंहर्तृत्वात्प्रलयः । अन्यदापीतिमृत्युः । प्राणगःप्राणधर्तायदमृतंप्रविलापयन् । विश्वं
प्रलयइत्युक्तोमृत्युरन्यत्रमारणादितिच । सत्साधुगुणपूर्णत्वादस्मान्नान्योगुणाधिकः । यतोतोसदितिप्रोक्तं
विष्णवाख्यंपरमंपदमितिशब्दनिर्णये ॥१६–१९॥ अनन्यदेवतायागाद्भक्त्युद्रेकादकामनात् । सदायोगाच्च

वैशिष्ट्यंत्रैविद्याद्वैष्णवादपि । स्याद्धिभागवतस्यैवतेनब्रह्मादयोखिलाः । अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरपिकेशवया
जिनः । वैष्णवाइतिबुध्द्यैवमानयंत्यन्यदेवताइत्याग्नेये । सम्यग्गुणगणज्ञानादुपासापर्युपासनेतिच । मामि
ष्ट्वाप्रार्थयंतइत्युक्तत्वाज्जानंतोपिनाभितोजानंतितत्वेन । सर्वदेववरत्वेनयोनजानातिकेशवं । तस्यपुण्यानि
मोघानियातिचांधंतमोध्रुवमितिच । मोघाशामोघकर्माणइत्युक्तत्वाच्चनकेवलाज्ञविषयंमिथ्याज्ञानिविषयंवा
च्च्यवंतितइत्यादि । अतःसर्वाधिक्यंविष्णोर्ज्ञात्वापिब्रह्मादीनांतत्परिवारत्वादिकमजानतामिदंफलं ॥२०–
२४॥ नास्यभक्तोपियोद्वेष्योनचाभक्तोपियःप्रियः । किंतुभक्त्यनुसारेणफलदोतःसमोहरिरितिपाद्मे । प्रीत्या
मयिते ॥२९॥ पापादिकारिताश्चैवपुंसांस्वाभाविकाअपि । विप्रत्वाद्यास्तत्रपुण्याःस्वाभाव्याएवमुक्तिगाः ।
यांतिस्त्रीत्वंपुमांसोपिपापतःकामतोपिवा । नस्त्रियोयांतिपुंस्त्वंतुस्वभावादेवयाःस्त्रियः । पुंसासहैवपुंदेहेस्थि
तिःस्याद्वरदानतः । तज्जन्मनिवराःपापजाताभ्योनिजसत्स्त्रियः । सर्वेषामपिजीवानामंत्यदेहोयथानिजः ।
मुक्तौतुनिजभावःस्यात्कर्मभोगांस्ततोपिचेतिभविष्यत्पर्ववचनात्पापयोनयःपुण्याइतिविशेषणं ॥३२–३३॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्येनवमोध्यायः ॥९॥ ॥

हरिः ॐ ॥ उपलक्षणार्थंसुरगणाइत्यादि ॥२॥ अनस्याप्यादिरनादिः ॥३॥ बुद्धिर्बोधनिधित्वात्तदंतःकरण मुच्यतइतिशब्दनिर्णये ॥४॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः। वसिष्ठश्चमहातेजाःपूर्वेसप्तर्षयःस्मृता इतिब्राह्मे। मनवोबोधवैशेष्याद्देवाब्रह्मादयःस्मृताः। विप्रादिवर्णभेदेनचत्वारोबहवोपिते। दीनत्वाद्देवना मानस्त्वन्येब्रह्मादिनामकाः। अवैष्णवकृतोयज्ञोदीनैर्देवैस्तुभुज्यते। वैष्णवैस्तुकृतोयज्ञोदेवैर्हिमनुनामकैः। मरीच्याद्यास्तुतत्पुत्रामानवानामतःस्मृताः। तत्पुत्रपौत्रामुनयस्तथामानवमानवाः। तेभ्योमनुष्याइत्येषा सृष्टिर्विष्णोःसमुत्थितेतिमहाविष्णुपुराणे ॥६॥ युज्यतेयेनयोगोसावुपायःशक्तिरेवचेतिच। विशिष्टभवनं विभूतिः। महत्त्वं विविधभवनंवा। योगःसामर्थ्यं ॥७॥ भजंतेमामित्यनेनजीवेश्वरैक्यशंकांनिवर्तयति ॥८॥ मद्गतप्राणामद्विषयचेष्टाः ॥९॥ येषांविष्णुस्वरूपाणांसन्निधेरन्यवस्तुषु। विशिष्टत्वंस्वजातेःस्याद्विभू त्याख्यानितानितु। ब्रह्मनामाब्रह्मगतःसर्वदैवतसंचयात्। आधिक्यहेतुर्भगवान्सामस्थःसामनामकः। आधिक्यहेतुर्वेदेभ्यस्तथाश्वत्थस्थितोहरिः। उत्कर्षहेतुर्वृक्षेभ्योयएवाश्वत्थनामकइत्यादिविभूतितत्वे। केषु केषुचभावेष्वित्युक्तत्वाच्चब्रह्मादिजीवेभ्योन्यदेवविभूतिरूपं। द्विविधंवैभवंरूपंप्रत्यक्षंचतिरोहितं। कपिल

व्यासकृष्णाद्यंप्रत्यक्षंवैभवंस्मृतं । भिन्नंब्रह्मादिजीवेभ्योजडेभ्यश्चापितद्गतं । स्वजात्याधिक्यदंतेषांतत्तिरो
हितवैभवमित्यादिच । आत्माततगुणत्वेनरवज्ञेयोयतोरविः । उदवन्मेघचलनान्मरीचिःसामसाम्यतः ।
सुखात्सुखत्वात्तुशशीवेदोवेदनतोहरिः । वासवर्तीवासवोसौचेतोनेतातुचेतना । पालकैर्वननीयत्वात्पवनो
बोधनान्मनः । पावकःशोधनान्मेरुरीरोयन्मास्यसागरः । सारस्यगरणात्स्कंदोजगतःस्कंदनाद्भृगुः । भर्ज
नाज्जपयज्ञश्चजातपोयाज्यएवच । अश्वाकारस्थितोश्वत्थऐरंश्रीश्चतदाश्रयः । ऐरावतोनराणांयद्द्यात्सर्व
सनारदः । ह्रीश्रीसमाश्रयत्वाच्चहिमालयइतीरितः । वर्ज्यत्वादरिभिर्वज्रोवैनतेयोनतास्पदः । वासुकिर्वा
ससुखदःकंदर्पःसुखभेदपः । अर्यमाज्ञेयमातृत्वात्कालआकलनादपि । वरुणोवरणाद्द्वंद्वोद्विरूपोंतर्बहिर्यतः ।
मकरोमानकर्तृत्वाद्यमःसंयमनाद्विभुः । प्रल्हादःसमहानंदोमृगेंद्रोमृगयत्पतिः । जाह्नवीजहतांस्थानमध्या
त्मंचात्मनांपतिः । विद्याज्ञप्तिस्वरूपत्वाद्वादोवाच्यत्वतोहरिः । कीर्त्योवक्ताश्रयःकीर्तिर्वाक्श्रीरितिचनाम
कः । स्मरणीयःस्मृतिर्मेधाक्षमारूपस्तथेर्यते । द्यूतंक्रीडापरत्वाच्चगायत्रीत्रातिगायकान् । सत्वंसाधुगुण
त्वाच्चदंडनाद्दंडउच्यते । बृहत्सारोप्यमेयश्चबृहत्सामोशनोशतेः । शुभाशुभज्ञानकरःकुसुमाकरईरितः ।

ज्ञानंज्ञानात्मतोमौनंमुनीज्योनीतिरानयन् । मार्गाणामंतगत्वात्तुमार्गशीर्षःप्रकीर्तितः। सुखंपिबल्लीलयैव
कपिलोव्यासएवच । विशिष्टत्वाद्विष्णुनामाविशिष्टप्रासणौख्यतः। एवंनानागुणोविष्णुर्नानानामभिरीरि
तः। नानाप्राण्यादिसंस्थश्चविभूतिरितिशब्दितः। शश्यादिषुविजातीयस्वाम्यदःसारदःक्वचित्। शर्वादिषु
सजातीयश्रैष्ठ्यदत्वेनसंस्थितः । शक्रोशनार्जुनाद्येषुसजातीयैकदेशतः । देवेष्वप्यधिकोब्रह्मायतोविष्णोर
नंतरः । कवित्वादिगुणेष्वेवयत्समोनास्तिकश्चन । तथाभीमश्चपार्थेषुज्ञानंचज्ञेषुचोत्तमं । सुदर्शनंचायुधेषु
वेदेष्वृग्वेदउच्यतइत्यादिविभूतितत्वे। क्वचित्साम्नआधिक्यमभिमान्यपेक्षया। ऋचःश्रीर्गीरुमाद्याश्चसाम्नः
प्राणशिवादयइत्याद्यभिमानिभेदात् । तत्रापियथायोग्यं ॥२१–३८॥ममतेजोंशेनसंयुक्तंभवति ॥४१॥ किं
ज्ञातेनेतिवक्ष्यमाणस्याधिकफलत्वज्ञापकमेव। अन्यथोक्तेरेववैयर्थ्यात् । अन्याधिक्यज्ञापनार्थंशुभंचाक्षिप्य
तेक्वचित् । नतावतास्यनिंद्यत्वंज्ञेयैवान्यवरिष्ठता । उभयंमिलितंचैवततोप्यधिकशोभनमितिच ॥ ४२ ॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेदशमोध्यायः ॥१०॥ ॥
हरिःॐ ॥ आत्मानमव्ययं। परमंरूपमैश्वरं । सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखमित्यादिरूपविशेषणाच्चरू

पस्येश्वरसाक्षात्स्वरूपत्वंनित्यत्वंततएवचिदानंदाद्यात्मकत्वंचसिद्धं। ममदेहइत्युक्तत्वाच्चादित्यादीनांभेदःसि
द्धः । मेरूपाणि सर्वतोनंतरूपं द्रष्टुमिच्छामितेरूपमित्यादेश्चैकस्यैवाभिन्नानंतरूपत्वंच ॥ एकंरूपंहरेर्नि
त्यमचिंत्यैश्वर्ययोगतः । बहुसंख्यागोचरंचविशेषादेवकेवलं । अभावोयत्रभेदस्यप्रमाणावसितोभवेत्। वि
शेषोनामतत्रैवविशेषव्यवहारवान् । विशेषोपिस्वरूपंसस्वनिर्वाहकएवच । द्रव्यात्मनासनित्योपिविशेषात्मै
वजायते । नित्याएवविशेषाश्चकेचिदेवंद्विधैवसः । वस्तुस्वरूपमस्त्येवेत्येवमादिष्वभेदिनः । विशेषानुभवा
देवज्ञायतेसर्ववस्तुषु। नचाविशेषितंकिंचिद्वाच्यंलक्ष्यंतथामितं। विशिष्टस्यस्वतोन्यत्वेस्वस्यामेयत्वहेतुतः।
नैवज्ञेयंविशिष्टंचमानाभावाच्चनोभवेत् । स्वयमित्यपिहिस्वत्वविशेषेणविवर्जितं । नज्ञेयंतद्विशेष्यंचतथैवे
त्यनवस्थितिः । अभेदेनविरोधोस्तिज्ञाताज्ञातंयतोखिलं। तदेवज्ञातरूपेणज्ञातमज्ञातमन्यथा। अभिन्नस्य
विशिष्टत्वान्नदोषद्वयमप्युत । एकत्वानुभवाच्चैवविशेषानुभवादपि । तज्ज्ञानानुभवाच्चैवनदोषद्वयसंभवः ।
भेदाभेदौचतौनैवकर्तृभोक्तृविशेषणे । मदन्यइत्यनुभवोयतोनैवास्तिकस्यचित् । भेदोविशेषणस्यापिनांतर ॥७०७॥
स्यक्वचिद्भवेत् । शुद्धस्वरूपइत्यादावभेदस्यैवदर्शनात् । अपृथग्दृष्टिनियमाद्बलज्ञानादिकस्यच । ऐक्यंवा

ह्यविशेषाणांपृथक्दृष्ट्यैवतन्नतु । विशेषहेत्वभावेपिद्वैविध्यंकल्प्यतेयदि । कल्पनागौरवाद्यास्तुदोषास्तत्राति संगताः । नैकत्वंनापिनानात्वंनियमादस्त्यचेतने । भेदाभेदावनुभवादतस्तत्रान्यथागतेः । एकोहमन्यतो न्यश्चेत्येवमेवव्यवस्थितौ । भेदाभेदौचेतनेषुतस्मान्नैकप्रकारता । एकमित्येवयज्ज्ञातंबहुत्वेनैवतत्पुनः । पटा द्यंज्ञायतेयस्माद्भेदाभेदौकुतोनतत् । तंतुभ्योन्यःपटःसाक्षात्कस्यदृष्टिपथंगतः । अनन्यश्चेत्तंतुभावेपटाभा वःकुतोभवेत् । नचात्मनिविशेषोत्रदृष्टांतत्वंगमिष्यति । शुद्धोहंप्रत्ययोयस्मात्तत्राभेदप्रदर्शकः । अत्रावय वभेदेनस्यादेवह्यवनस्थितिः । नचानवयवंवस्तुक्वचित्स्यान्मानगोचरं । पूर्वापरादिभेदेनयतोंशोस्यावगम्य ते । उपाधिरप्येकदेशसंबद्धःसंतमेवहि । ज्ञापयेद्भेदमखिलंप्रसन्सविभजेत्कथं । तस्माद्गुणादिकमपिनास्त्य नंशतयाक्वचित् । भावाभावव्यवहृतेर्विद्यमानेपिवस्तुनि । भेदाभेदौगुणादेश्चजडेवस्तुनिसंस्थितौ । चेतने शक्तिरूपेणगुणादेर्भावइष्यते । सुखोयंबलवान्विद्वानित्यादिव्यवहारतः । नचैवंशक्तिरूपेणजडेव्यवहृतिः क्वचित् । एकमेवाद्वितीयंतन्नेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । यथोदकंदुर्गे वृष्टंपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति।इत्यादिश्रुतिमानाच्चपरमैश्वर्यतस्तथा । सर्वं

तुघटतेविष्णौयत्कल्याणगुणात्मकमित्यादिब्रह्मतर्के ॥१-१४॥ कमलासनेब्रह्मणिस्थितंरुद्रं। विष्णुंसमाश्रि
तोब्रह्माब्रह्मणोंकगतोहरः। हरस्यांगविशेषेषुदेवाःसर्वेपिसंस्थिताइतिपाद्मे ॥१५॥ द्यावापृथिव्योरंतरमेके
नैवरूपेणव्याप्तं। नांतंनमध्यमित्युक्तत्वात्पुनरनादिमध्यांतमितिगुणानंत्यापेक्षया। त्वयाततंविश्वमनंत
रूपेतिकालापेक्षया। स्वयमंतंविद्यमानमपिनपश्यतीत्याशंक्यत्वयाततंविश्वमित्याह। अन्यत्तात्पर्यज्ञापना
याभ्यासरूपं। सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वइतिसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिषुसर्वशब्दव्याख्यानरूपं। त्रिलोकेषुस्थि
तैर्भक्तैरर्जुनायप्रदर्शितं। दृष्टंविष्णोर्विश्वरूपंस्वयोग्यत्वानुरूपतः।प्रायःसहैवपार्थेनप्रायोभीताश्चतेखिलाः।
दर्शनाभ्यासतोदृष्टिरानंदोद्रेकदाभवेत्। तस्मिन्कालेतुभूमेश्चभारहारार्थमुद्यमात्। उग्रत्वमिवसर्वत्रनभी
तिर्ब्रह्मदर्शिनां। अर्जुनादधिकायेतुतेषांभीतिर्नचाभवत्। श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणांकृष्णायाभीमरामयोरित्याग्ने
यवचनाद्दृष्ट्वाद्भुतंरूपमित्यादियुज्यते। मुक्ताःसुरसंघाविशंति। प्रवेशोनिर्गमश्चैवमुक्तानांस्वेच्छयाभवेदि
तिब्रह्मांडे। अन्यचेष्टांकुर्वतामपिभगवच्चेष्टयैवप्रलयोदकेप्रजानांप्रवेशवत्प्रवेशोयुज्यते। सेनामध्यतोभगव
न्मुखानामुभयाभिमुखत्वाच्चोभेसेनेतत्रप्रविशतः। येतुतस्मिन्मुहूर्तेमरिष्यंतितेषांदशनांतरेचूर्णितमपिशि

रःसूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वान्मानुषदृष्ट्यातथानदृश्यते । यथाभिन्नमपिघटादिकंयावत्पृथङ्नपततितावन्मंददृष्टी नांनज्ञायते । यथापुरूरवसोजराऽश्विभ्यामेवदृष्टा ॥१९–२७॥ विशेषगुणकर्मविषयएवप्रश्नः। विष्णवितिसंबोधनात् ॥३१॥ कालःकलितसंपूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः । संहारात्सर्ववित्त्वाद्वासर्वविद्रावणेनवेतिमहावाराहे । अपिशब्देनभ्रात्रादीनप्यृते ॥३२॥ जयद्रथस्यपितुर्वरादेवविशेषः । निहतानिहतप्रायाः। पश्चादर्जुनेपिस्थित्वासएवहनिष्यति ॥३३–३४॥ वायुर्बलज्ञानयोगाच्छशांकोतिसुखांकितः । इंद्रःसपरमैश्वर्यादितिनानाभिधोहरिरितिच । एकःसर्वोत्तमोप्यसत्कृतः।एकःसर्वाधिकोज्ञेयएकएवकरोतियदितिच ॥४२॥ तेनैवरूपेणभवेत्यनंतरूपगोपनेनतदेवप्रकाशयेत्यर्थः । पंचाननंचिंत्यमचिंत्यरूपंपद्मासनंगोपितविश्वरूपमितिवैहायससंहितायां ॥४६॥ विश्वनामासभगवान्यतःपूर्णगुणःप्रभुरितिपाद्मे । त्वदन्येननदृष्टपूर्वमित्यनेनतेनैवेंद्रशरीरेणदृष्टमितिज्ञायते। त्वदन्येनेतित्वदवरापेक्षया । तैरपितद्भिन्नदृष्टमित्येव । विश्वरूपंप्रथमतोब्रह्मापश्यच्चतुर्मुखः। तच्छतांशेनरुद्रस्तुतच्छतांशेनवासवः। यथेंद्रेणपुरादृष्टमपश्यत्सोर्जुनोपिसन्। तदन्येक्रमयोगेनतच्छतांशादिदर्शिनइतिब्रह्मांडे ॥४७॥ वेदादिभिरपित्वदवरेणैवंद्रष्टुमशक्यं। अन्यथादृष्ट्वा

द्भुतंरूपमित्यादिविरोधः ॥४८॥ स्ववक्रियतइतिस्वकंरूपं । विश्वरूपमज्ञानांस्वरूपवन्नदर्शयति । एतद
ज्ञानामपितथैवदर्शयतीतिविशेषः । अन्यथाद्रष्टुमिच्छामितेरूपमितिविरुद्धंस्यात् । परावरविभेदस्तुमुग्ध
दृष्टिमपेक्ष्यतु । प्रादुर्भावस्वरूपाणांविश्वरूपस्यचप्रभोः।अन्यथानविशेषोस्तिव्यक्तिर्ह्यज्ञव्यपेक्षयेतिच ॥५०॥
किंचिन्मनुष्यवद्दृश्यमानत्वान्मानुषं ॥५१॥ येदर्शनकांक्षिणस्तैरपीदानींदृष्टंप्रायः ॥५२॥ इतिश्रीमदानंद
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेएकादशोध्यायः ॥११॥ ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ साधननिर्णयोत्र । श्रियेजातःश्रियआनिरियायश्रियंवयोजरितृभ्योदधाति ।श्रियंवसानाअमृ
तत्वमायन्भवंतिसत्यासमिथामितद्रौ । उपासितामुक्तिदासद्यएवह्यस्येशानाजगतोविष्णुपत्नी । याश्रीर्ल
क्ष्मीरौपलाचांबिकेतिह्रीश्चेत्युक्तासंविदम्यासुविद्येत्यादिश्रुतिभ्यः । श्रीःसुतुष्टाहरेस्तोषंजनयेत्क्षिप्रमेवतु ।
अतुष्टातदतुष्टिंचतस्माद्ध्येयैवसासदा । अव्यक्तंप्रकृतिंप्राहुःकूटस्थंचाक्षरंचतां । प्रधानमितिचप्राहुर्महापुरु
षइत्यपि । तांब्रह्ममहदित्याहुःपरंजीवंपरांचितिं । तस्यास्तुपरमोविष्णुर्योब्रह्मपरमंमहदितिब्रह्मांडवचनाच्चा
व्यक्तोपासनान्मोक्षाशंकयापृच्छति । कूटस्थोक्षरउच्यतइत्युत्तरवचनात्कूटस्थमचलमित्यत्राप्युक्तेरव्यक्तश

द्दश्चित्प्रकृतिवाची । अन्यथायेत्वांपर्युपासते येचाप्यक्षरं तेषांकेयोगवित्तमाइतिभेदेनप्रश्नानुपपत्तिः । परं ब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवानितितेनैवोक्तत्वात् । येतु तेमेयुक्ततमामताः मय्येवमनआधत्स्वेत्यादौभगवतो क्तेप्यव्यक्तोपासकानामाधिक्यंवदंतितेत्वपलापकत्वादतीवसाहसिकाइतिसुशोच्याएव । नचलेत्स्वात्पदा द्यस्मादचलाश्रीस्ततोमतेत्याग्नेये । सूक्ष्मत्वादप्रसिद्धत्वाद्गुणबाहुल्यतस्तथा । अनिर्देश्यौतथाव्यक्तावचिंत्यौ श्रीश्चमाधवइतिनारदीये ॥१॥ अविष्णुज्ञैरतद्भक्तैस्तदुपासाविवर्जितैः । शपेदुपासिताप्येषाश्रीस्तांस्तद्धरि तत्ववित् । तद्भक्तस्तमुपास्यैवश्रियंध्यायीतनित्यदा । तेनतुष्टातुसाऽच्छिद्रंदद्याद्विष्णोरुपासनं । ततस्तद्द र्शनान्मुक्तिंयात्यसौनात्रसंशयः । तथापिसर्वपरमांसर्वदोषविवर्जितां । ज्ञात्वाश्रियंतत्परमंतत्पतिंपुरुषोत्त मं । विज्ञायोपासतेनित्यंतेहियुक्ततमामताः । यतःक्लेशोधिकस्तेषांपृथक्श्रियमुपासतां । विष्णुनासहिता ध्यातासाहितुष्टिंपरांव्रजेत् । अन्यथातुपुनर्विष्णोःश्रीपतित्वेनचिंतनं । अच्छिद्रमेवकर्तव्यमितिमुक्तिश्चिरा द्भवेत् । तस्मादक्लेशतोमुक्तिःक्षिप्रंविष्णुमुपासतामितिपरमश्रुतिः । युक्ततमाःसाधकतमाः । विष्णोरन्यंन स्मरेद्योविनातत्परिवारतां । तदधीनतांवानन्ययोगीसपरिकीर्तितइतिच । अंतवत्तुफलंतेषामित्यादिनान्य

देवतोपासनायाःपूर्वंनिंदितत्वाल्लक्ष्म्यास्त्वतिसामीप्याद्विशेषमाशंक्यतदुपासनाविषयएवप्रश्नःकृतः॥२–६॥ वैष्णवान्येवकर्माणियःकरोतिसदानरः। जपार्चामार्जनादीनिस्वाश्रमोक्तानियानिच । सतत्कर्मेतिविज्ञेयो योन्यदेवादिपूजनं । कृत्वाहरावर्पयतिसतुतद्योगमात्रवान् । तत्रपूर्वोविशिष्टःस्यादादिमध्यांततःस्मृतेः । अवांतरेचनियमाद्विष्णोस्तद्दासतास्ययत् । मनसावर्ततेन्योपियथाशक्तिहरिस्मृतेः। पूर्वोक्तयोग्योभवति यदिनित्यंतदिच्छति ॥८–११॥ असम्यग्ज्ञानिनोध्यानाज्ज्ञानमेवविशिष्यते । ज्ञात्वाध्यानंततस्तस्मात्तत्फलेच्छाविवर्जितं । तस्माज्ज्ञानाद्भवेन्मुक्तिस्त्यागाद्ध्यानयुतास्फुटमितिच । शांतिर्मुक्तिः ॥१२॥ अवैष्णवसर्वारंभपरित्यागी । सर्वारंभाभिमानत्यागेनफलत्यागेनभगवत्समर्पणरूपेणचत्यागी । सर्वकर्मफलत्यागंप्राहुस्त्यागंविचक्षणाः । मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसेत्यादेः । भक्तिंज्ञानंचवैराग्यमृतेयोनेच्छति क्वचित् । शुभाशुभपरित्यागीविद्वद्भिःकीर्तितोहिसइतिच । प्रायःसुखादिषुसमःप्रायोहर्षादिवर्जितः । तथोच्यतेयथाल्पस्वोनिःस्वइत्युच्यतेजनैः । नहिमुख्यतयासाम्यंकस्यचित्सुखदुःखयोः। नचहर्षादिसंत्यागो यावन्मुक्तिःकुतश्चनेतिच । इतिर्मदादधर्मायहर्षोनामप्रकीर्तितइतिशब्दनिर्णये । व्यस्तेनप्रियाःसमस्तेना

तीवप्रियाः । भक्तिस्तुव्यस्तेष्वप्युक्तैव । यस्मान्नोद्विजतइत्यत्रापिसचेत्यनेनभक्तिरनुषज्यते । धर्मसाधनंध
र्म्यंतदेवामृतसाधनममृतंधर्म्यामृतं॥२०॥इतिश्रीमदानंद०श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेद्वादशोऽध्यायः१२
हरिःॐ ॥ सर्वार्थसंक्षेपोयं । हिंसाहेतुश्चजीवस्यपरेणप्रेर्यतेचयत् । अव्यक्तादिशरीरंतुतत्क्षेत्रंक्षीयतेत्रय
त् । इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंदेहोव्याप्तिश्चचेतसः । तद्विकाराइतिज्ञेयाश्चिद्रूपेच्छादिमिश्रिताः। विकारेच्छादि
निर्मुक्तश्चिन्मात्रेच्छादिसंयुतः। मुक्तइत्युच्यतेजीवोमुक्तिश्चद्विविधामता । चिन्मात्रद्वेषदुःखेचदेहोमिथ्या
दृगात्मकः । निषिद्धेच्छाचयत्रस्युर्नित्यासामुक्तिरासुरी । चिन्मात्रावैष्णवीभक्तिर्देहःसम्यग्दृगात्मकः ।
सुखमिच्छानुकूलाचधृतिर्दैवीतिसामतेतिनारायणश्रुतिः । क्षेत्रज्ञोभगवान्विष्णुर्नह्यन्यःक्षेत्रमंजसा। वेत्य
सौभगवान्ज्ञेयोव्यक्ताव्यक्तविलक्षणः । सतुजीवेषुसर्वेषुबहिश्चैवव्यवस्थितः। विलक्षणश्चजीवेभ्यःसर्वेभ्यो
पिसदैवच । सर्वतःपाणिपादादिर्यतःपाण्यादिशक्तिमान्। केशादिष्वपिसर्वत्रकृष्णकेशोहियादवः। अणो
रणुतरैरूपैःपाणिपादादिसंयुतैः। सर्वत्रसंस्थितत्वाद्वासर्वतःपाणिपादवान् । सर्वेंद्रियाणांविषयान्वेत्तिसोप्रा
कृतेंद्रियः । यतोतोनिंद्रियःप्रोक्तोयन्नभिन्नेंद्रियोथवा । गुणैःसत्वादिभिर्हीनःसर्वकल्याणमूर्तिमान् । अन्य

थाभावराहित्यादचरश्चरएवच । चरणात्सर्वदेशेषुव्याप्तोणुर्मध्यमस्तथा । सर्वगत्वात्समीपेचदूरेचैवांतरेचसः।
अनंताव्ययशक्तित्वात्तदन्यत्रविरोधिनः। संतिसर्वेगुणास्तत्रनचतत्रविरोधिनइतिच । नचजीवस्यक्षेत्रज्ञना
म । क्षेत्रज्ञएतामनसोविभूतीर्जीवस्यमायारचिताअनित्याः । आविर्हिताश्चापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टे
ह्यविशुद्धकर्तुरितिभागवते । अतएतद्योवेत्तीत्युक्तेजीवस्यापिकिंचिज्ज्ञानात्तत्प्राप्तेस्तन्निराकरणार्थंक्षेत्रज्ञंचा
पिमांविद्धीत्याह । अन्यथैतद्योवेत्तीत्युक्तेनैवसिद्धत्वात्क्षेत्रज्ञंचापीतिव्यर्थं। भेदपक्षेतुनामनिरुक्त्यर्थमेतद्यो
वेत्तीति । सर्वाभेदमपिकेचिद्वदंतीतिक्षेत्रंचज्ञश्चेतिव्युत्पत्तिंनिवारयति। क्षेत्रज्ञंमांसर्वक्षेत्रेषुस्थितत्वेनविद्धी
त्यर्थः । तत्पक्षेतुयोवेत्तीत्युक्तईश्वरस्यापिक्षेत्रज्ञत्वंसिद्धमेव । सर्वाभेदविवक्षायांचसर्वंक्षेत्रमितिवक्तव्यंक्षेत्रे
ष्वितिव्यर्थं । नचतत्पक्षेमामित्यस्यकश्चिद्विशेषः । किंत्वेकएवक्षेत्रइतिवक्तव्यं ॥३॥ यतश्चयत् । यतःपर
मेश्वरानुमतेरिदंयातिप्रवर्ततेसचानुमंतायः । अनुसारिणीमतिरनुमतिःप्रेरणरूपा । प्रेरणानुमतिःप्रोक्ता
क्वचित्संवादउच्यते । प्रेरकत्वात्तुभगवाननुमंताप्रकीर्तितइतिच । उपद्रष्टानुमंताचेत्यनेनैवानुमतिरनुमंता ॥७११॥
चोक्तः । ज्ञेयंयत्तदित्यादिनायत्प्रभावइत्यपि ॥४॥ चेतनाचित्तव्याप्तिः । संघातोदेहउद्दिष्टश्चित्तव्याप्तिस्तु

चेतनेतिच ॥७॥ तत्वज्ञानविषयस्यविष्णोरपरोक्षदर्शनंतत्वज्ञानार्थदर्शनं । ज्ञायतेनेनेतिज्ञानं । ज्ञप्तिर्ज्ञान
मितिव्युत्पत्त्याएतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमितिज्ञानसाधनंज्ञानंचोक्तं ॥१२॥ अनादीत्युक्तेस्वयंकारणंनभवतीत्या
शंकास्यादितितन्निवृत्त्यर्थमनादिमदित्याह । मुख्यतोगुणपूर्णत्वात्परंब्रह्मजनार्दनः । मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्न
सन्नैवासदुच्यतइतिच । मूर्तंसदवगम्यत्वादज्ञेयत्वादसत्परं । पुंसामर्थ्यादगम्यत्वात्सर्ववेदप्रसिद्धितः । वि
लक्षणःसदसतोर्भगवान्विष्णुरव्ययइतिच ॥१३॥ ज्ञानेनमुक्तौप्राप्यत्वाज्ज्ञानगम्यं । स्वयमेवात्मनात्मानंवे
त्थेतिस्वज्ञेयत्वाज्ज्ञेयं । अन्यज्ञेयत्वस्यज्ञेयंयत्तदितिपूर्वमेवसिद्धत्वात् । कर्तृकर्मविरोधवादिमतंनिराकरोत्यु
त्तरज्ञेयशब्देन । स्ववेत्तावेदनंचस्वंस्वेनवेद्यश्चकेशवः । परस्यवेत्तावित्तिश्चवेद्यश्चस्यात्परैःक्वचित् । तत्प्रसा
दंविनाकश्चिन्नैववेत्तुंहिशक्नुयात् । स्ववेदनेन्यवित्तौवानासावन्यदपेक्षते । स्वप्रकाशइतिप्रोक्तस्तेनैकःपुरुषो
त्तमः । जीवानांस्वप्रकाशत्वंतत्प्रसादात्स्ववेदनमितिच ॥१८॥ मद्भावायमयिभावाय ॥१९॥ प्रकृतिंपुरुषं
चेत्यत्रपुरुषशब्देनजीवपरयोःप्रकृतिशब्देनचेतनाचेतनप्रकृत्योःस्वीकारायोभावपीति। विकाराणांसत्वादी
नाचोपादानत्वविवक्षयाप्रकृतिसंभवत्वं। स्वातंत्र्यंतुपरमेश्वरस्यैव । उपद्रष्टानुमंताचेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात्।

गुणानांचविकारत्वेप्यधिकविकारत्वविवक्षयान्येषांविकारांश्चगुणांश्चेतिपृथगुक्तिः ॥२०॥ स्वदेहेंद्रियहेतुत्वं यज्जीवस्यस्वकर्मभिः । आवृत्यविष्णुतत्वंतद्धेतुश्चित्प्रकृतिर्मता । जीवस्यसुखदुःखानांभोगशक्तिप्रदःसदा । परमःपुरुषोविष्णुःसर्वकर्तापिसन्सदा । विशेषकर्ताकेषांचिदुक्तोयद्वद्विकुंठपः । उच्यतेसर्वपालोपिविशेषेणस्वकर्मणेतिच । परमेश्वरस्यैवसर्वकर्तृत्वेपिभोक्तृत्वदानेदेव्याअल्पप्रवृत्तिरितिदर्शयितुमुच्यतइतिस्थानद्वयेप्युक्तं । कर्तृत्वेपिसएवमुख्यहेतुः । तथापिभोक्तृत्वापेक्षयातस्याअधिकप्रवृत्तिरितिकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यतइतिसर्वहेतुत्वेपिविष्णोः प्रकृतेर्जीवंप्रतिभोक्तृत्वदानेऽल्पप्रवृत्तिरितिपुरुषोभोक्तृत्वेहेतुरुच्यतइतिविशेषहेतोरेवमुच्यते । मुख्यतस्तुसर्वहेतुत्वंविष्णोरेवेतिभावः । पुरुषःप्रकृतिस्थइत्यत्रपुरुषशब्दोजीवे । उभयोरपि पुरुषशब्देनपूर्वंप्रस्तुतत्वात् । यथायोग्यमुपपत्तेः ॥२१॥ कार्यकारणसंबंधंभोगंचमिथ्येतिवदतांनिराकरणायाह । पुरुषःप्रकृतिस्थोहीति । हीत्यनुभवविरोधंदर्शयतितेषां । नहिज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिविषयस्यांतरानुभवस्यभ्रांतित्वंक्वचिद्दृष्टं । नचास्यमिथ्यात्वेकिंचिन्मानं । शरीरमारभ्यैवह्यपरोक्षभ्रमोदृष्टः । तत्रापि बलवत्प्रमाणविरोधादेवभ्रांतित्वंकल्प्यं । साक्षिसिद्धस्यापिभ्रांतित्वांगीकारेयेनसर्वस्यभ्रांतित्वमभ्रांतित्वंचा ॥७१२॥

त्मनोवगतंतदपिप्रमाणमात्मैव । व्यवहारतोप्यस्तीत्यत्रप्रमाणाभावात् । भ्रांतिरभ्रांतिर्वानकिंचित्सिध्यति । अनुभवोभ्रांतइत्युक्तेभ्रांतत्वेप्रमाणंतत्प्रामाण्यंचकुतःसिद्ध्येत् । व्यवहारतःसर्वमंगीकुर्मइत्युक्तेव्यवहारो व्यवहर्ताचकुतःसिद्धः । प्रतीतितइत्युक्तेसैवकुतः । स्वतइत्युक्तेस्वस्यभ्रांतित्वेप्रतीतिंविनैवप्रतीतिरस्ती तिभ्रांतिःस्यात् । स्वाभावोपिस्यात् । स्वयमस्मीतिचभ्रमःस्यात् । निरालंबनोभ्रमोनोपपद्यतइत्यस्यापिभ्र मत्वोपपत्तेः । तत्प्रमाणमप्यप्रमाणमेव । प्रमाणत्वभ्रमइतिनकिंचित्सिध्यति । भ्रमइत्यस्यैवभ्रमत्वेन्यस्याभ्र मत्वमेवभवति । सुखदुःखादिविषयंज्ञानमात्मस्वरूपमेवेतितस्यभ्रमत्वेछद्मनाविनैवशून्यवादोभवति । नहि वृत्तिज्ञानविषयमज्ञानादिकंतेषामपि । भ्रमस्यचाविद्याकार्यत्वांगीकारादात्मस्वरूपस्याप्यविद्याकार्यत्वंस्या त् । दुर्घटत्वंभूषणमित्युक्तेदुर्घटत्वंसुघटत्वंचोभयंभूषणमस्माकमित्युत्तरं । नहिप्रमाणसिद्धस्यदुर्घटत्वेसुघट त्वेवापवादोदृष्टः । दुर्घटत्वंभूषणमित्युक्तेदुर्घटत्वंसुघटत्वंचोभयंभूषणमस्माकमित्युत्तरं । नहिप्रमाणसिद्ध स्यदुर्घटत्वेसुघटत्वेवापवादोदृष्टः । दुर्घटत्वंभूषणमितिवदद्भिरात्मनोप्यविद्यात्वमंगीकृत्यतदयुक्तमित्युक्ते तत्रापिभूषणत्वंकिमितिनांगीक्रियते । अतिसुकरत्वात् । नचात्मनोप्यविद्यात्वंवदतांतेषामुत्तरं । अतो

नंतदोषदुष्टत्वाद्धीतिप्रसिद्ध्यैवभगवतानिराकृताः । अस्यजीवस्यसदसद्योनिजन्मसुकारणंसत्वादिगुणसं
गः ॥२२॥ स्वतंत्रकारणंतुपरमेश्वरएवेत्याह । उपद्रष्टानुमंतेति । सर्वेभ्यउपरिद्रष्टायदुपद्रष्टृनामकः । स्वातं
त्र्यात्स्वानुकूल्येनमत्याप्रेरयतिस्मयत् । अनुमंतेतिकथितःस्वयंप्रभुरजोहरिः । महाशक्तिर्यतोविष्णुर्महेश्व
रइतीरितः । परमत्वाच्चतस्यैवह्यनुमंतृत्वमुच्यते । सएवसर्वदेहेषुदेहिनोन्योव्यवस्थितइतिच । मांविद्धिसर्व
क्षेत्रेष्वितिदेहेप्युक्तः । तेनाहमेवसइतिदर्शयति ॥२३॥ द्विविधंपुरुषंचैवप्रकृतिंद्विविधामपि। सहतत्तद्गुणैः
सम्यग्ज्ञात्वापश्यतियःपुमान् । सर्वथावर्तमानोपिनसभूयोभिजायते । अनादियोग्यताभेदात्पुंसांदर्शनसा
धनं । नानैवतत्रविष्णोस्तुप्रसादाद्वैष्णवंवपुः । स्वयंविज्ञायतेकिंचिच्छ्रूयतेकिंचिदन्यतः ॥२४॥ तथाज्ञात्वा
हरिंध्यात्वास्वांतःपश्यंतिकेचन । ऋषयःकेचिदृषयोनारदाद्याबहिस्त्वपि । देवाविष्णुप्रसादेनलब्धसत्प्रति
भाबलात् । सर्वंक्रमेणविज्ञायप्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यंतिबहिरंतश्चविष्णुंध्यानमृतेपितु । येषांध्यानमृ
तेदृष्टिस्तेषांध्यानेपिदर्शनं । स्यादेवसांख्ययोगास्तेदेवाब्रह्माधिकोत्रच । केचित्तुक्षत्रियवराअश्वमेधादिकर्म
भिः । यजंतोभक्तिमंतश्चयज्ञभागार्थमागतं । श्रवणप्रतिभाभ्यांचस्मरंतःपुरुषोत्तमं । पश्यंति॥२५॥ अन्ये

तथान्येभ्यःसर्वंश्रुत्वानुमत्यच । उपास्यैवतुपश्यंतिनान्यथातुकथंचन। ऋषीन्त्राज्ञस्तथारभ्यप्रतिभाभ्यधिका क्रमात् । यावद्ब्रह्माब्रह्मणस्तुप्रायोनाप्रतिभासितं । विष्णोःप्रीत्यर्थमेवास्यश्रोतव्यंप्रायशोहरेः । अन्येषांश्र वणाज्ज्ञानंक्रमशोमानुषोत्तरं । अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मानुषाःश्रुतवेदिनः। सर्वेतेदर्शनात्तस्मात्स्वयोग्यान्मु क्तिगामिनइतिच । अन्येषामपिकिंचिच्छ्रवणेविद्यमानेपिमनुष्याणामत्यल्पप्रतिभानत्वाच्छ्रुत्वान्येभ्यइति विशेषणं । मनुष्याणांप्रतिभामूलप्रमाणापेक्षाप्रायोनसम्यगुत्पद्यतेल्पाचेतिश्रुतिपरायणाइति। अश्रुतप्रति भायस्यश्रुतिस्मृत्यविरोधिनी । विश्रुतान्नृषुजातंचतंविद्याद्देवसत्तमं । यश्चस्वमुखमानेननवाधोदेहवान्पु मान् । अष्टमानवतीस्त्रीचषण्णवत्यंगुलौपुनः । दशतालौसप्तपादौविद्यात्तौचसुरोत्तमौ । यावत्पंचांगुलोनं तद्देवमानंक्रमात्परं । पादेत्वंगुलमात्रोनंतदूनंचतुरंगुलं । यावद्देवोपदेवानांपादेचोनांगुलंपुनः। तावन्मनु ष्यमानंस्यात्ततोधस्त्वासुरंस्मृतं । द्विचत्वार्यधिकंतस्मात्षण्णवत्यंगुलादधः । ज्ञेयमंगुलमानंतदुपदेवादिषु स्फुटं । देवेष्ववरवज्ज्ञेयमृषीणांचक्रवर्तिनां । यावद्यावत्प्रियोविष्णोस्तावत्स्त्रीपुंस्वरूपिणः । हरेःसादृश्यम स्यस्यादनादिक्रमसुस्थिरमितिच ॥२६॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादित्यत्रक्षेत्रंश्रीः। ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भं

दधाम्यहमितिवक्ष्यमाणत्वात् । अव्यक्तंचमहद्ब्रह्मप्रधानंक्षेत्रमित्यपि । उच्यतेश्रीःसदाविष्णोःप्रियानिर्दोष
चिद्घना । साहिनव्यज्यतेविष्णुरत्रक्षेतिमहागुणा । जीवोत्तमाचतेनैतैःशब्दैरेकाभिधीयते । महान्ब्रह्मा
जीवमहान्परात्मप्रेरिताःक्रियाः । अहंकर्तेतियेनायंजीवोमंस्यत्यसौशिवः । अहंकारइतिप्रोक्तोजीवाहंम
तिकृद्यतः । उमाबुद्धिरितिज्ञेयाशब्दादिज्ञानदायतः । मतिदोमनउद्दिष्टइंद्रःस्कंदोपितत्सुतः । श्रोत्रंतुश्राव
यंश्चंद्रःस्पर्शोवायुसुतोमरुत् । चक्षुःसूर्यश्चक्षयतिजिह्वावारिपतिर्हतेः । अश्विनौघ्राणमाघ्रातेर्वागग्निर्वचना
दपि । हस्तौवायुसुतौज्ञेयौमरुतौहानिलाभयोः । पादौतुविष्णुनाविष्टौयज्ञशंभूशचीसुतौ । पदनादेवपायु
श्चभुक्तस्यैवाप्ययाद्यमः । संतत्युपस्थितिकृतेरुपस्थःसशिवोमनुः । विनायकस्तथाकाशोनिरावृत्याप्रकाश
नात् । प्रधानवायुजोभूतवायुर्नाम्नामरीचिकः । अग्निश्चपृथिवीचैवप्रसिद्धौवरुणोजलं । अदनात्प्रथनाज्ज
न्मलयहेतोस्तथाभिधाः । शब्दाद्याःपंचशिवजाःशब्दनात्स्पर्शनादपि । रूपणाद्रसनाच्चैवगंधनाच्चतथाभि
धाः । सुखंधृतिश्चेतनाचसुखनाद्धिधृतेरपि । चेतोनेतृत्वतश्चैवमुख्यवायुःसरस्वती । श्रीश्चेच्छाचैवसावा
योःपत्नीत्वेवंधृतिर्मता । इच्छादानात्तुसैवेच्छास्थानभेदात्तुदेवताः । पृथक्पृथक्ककथ्यंतेलक्ष्म्याद्याउदिता

अपि । दुःखद्वेषौकलिश्चैवद्वापरौब्रह्मणःसुतौ । प्रवरावसुराणांतौसंघातश्चेतनाःपरेः । एतैरभिमतंयच्चत त्तन्नाम्नाभिधीयते । चेतनाचेतनंत्वेतत्सर्वंक्षेत्रमितीरितं । क्षितिरेतद्भगवतोयदतःक्षेत्रमीर्यते । क्षिणोति त्रातिचैवैतदतोवाक्षेत्रमुच्यते । क्षितिंकृत्वात्रातिचैतदतोवाक्षेत्रमीरितं । एतस्मात्क्षीणमेतेनत्रातमित्यथ वापुनः । इच्छाद्यानांक्षेत्रनाम्नामपिनामांतरंस्मृतं । विकाराइतियस्मात्तेविशेषविकृतिस्थिताः । विशेषा त्क्रियतेयस्माद्विकारःकार्यमंतिमं । विगतंकरणंचात्रपुनर्नाशमृतेयतःतत्संबंधाद्विकाराख्याइच्छाद्याअभि मानिनः । एतत्सर्वंसर्वदैवनिर्दोषेणैवचक्षुषा । प्रेरयन्नेवजानातितत्क्षेत्रज्ञोहरिस्ततइतिच । यस्यात्माशरी रमित्यादिश्रुतेश्चेतनस्यापीदंशरीरंकौंतेयेतिशरीरत्वोक्तिर्युज्यते । सत्वंजीवःक्वचित्प्रोक्तःक्वचित्सत्वंजना र्दनः । सत्वंनामगुणःक्वापिक्वचित्साधुत्वमुच्यतइतिशब्दनिर्णये । तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीतिसत्वमितिच पैंगिश्रुतिः । जनीप्रादुर्भावइतिधातोर्जीवस्यापिशरीरेव्यक्त्यपेक्षयाजनिर्युज्यते ॥२७॥ जीवेषुदुःखयोगा दिरूपेणविनश्यत्स्वप्यतथाभूतं । दुःखयोगादिरूपेणजीवेषुविनशत्स्वपि । दुःखयोगादिरहितःसर्वजीवेष्व वस्थितः । गुणैःसर्वैःसमोनित्यंनहीनोहीनगोपिसन् । इतिपश्यतियोविष्णुंसएवनतमोव्रजेदितिपाद्मे ॥२८–

२९॥ प्रकृत्य स्वयमेवप्रारभ्य विष्णुनाक्रियमाणानि । विष्णोर्नान्यःपूर्वप्रेरकइति । पूर्वंतुबादरायणोहे
तुव्यपदेशादितिभगवद्वचनात् । द्रव्यंकर्मचकालश्चेतिच । स्वयंप्रकृत्याभगवान्करोतिनिखिलंजगत् । नै
वकर्ताहरेःकश्चिदकर्तातेनकेशवइतिचस्कांदे । तेनेतिप्रस्तुतत्वादेवसिद्धं । अहंसर्वस्यप्रभवः।सहिकर्ता ।
कर्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिं । जन्माद्यस्ययतः । मत्तएवेतितान्विद्धीत्यादिसकलप्रमाणविरोधश्चान्यथा ।
प्रकृत्यैवचेतिचशब्दात्तेनैवेतिसिद्ध्यति । प्रकृतेनक्रियायोगंचशब्दःक्वचिदीरयेत् । क्वचित्समुच्चयंब्रूयात्क्वचि
द्दौर्लभ्यवाचकइतिशब्दनिर्णये । प्रकृतेःकर्तृत्वंरचनानुपपत्तेश्चनानुमानमित्यादिभगवद्वचनेननिरस्तं ।
नऋतेत्वक्रियतेकिंचनारइतिच । केवलप्रकृतेःकर्तृत्वांगीकारेचशब्दोव्यर्थः । ततएवचविस्तारमितिवाक्य
शेषविरोधश्च । अहंबीजप्रदःपितेतिवक्ष्यमाणमत्रापिक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादितिप्रकृतमितितेनापिविरोधः ।
अचेतनंकरोतीतिस्वोक्तिविरोधश्च । इच्छापूर्वक्रियादानंकर्तृत्वंमुख्यमीरितमितिपैंगिश्रुतिः । विकारल
क्षणंकर्तृत्वंतुप्रकृतेरंगीकृतमेव । तथापिलक्ष्मीपरमेश्वरमुक्तचेष्टासुतदभावात्सर्वशइत्यस्यसंकोचप्राप्तिः ।
अचेतनाश्रितंकर्मविकारात्मकमीरितं । यत्तुकेवलचित्संस्थंप्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः । अविकारात्मकंज्ञेयंतन्नत

त्प्राकृतंभवेदितिच ॥३०॥ एकविष्ण्वाश्रितानांतुजीवानांभेदमेवयः । ततःपरस्परंचैवतारतम्येनपश्यति।
विष्णोरेवचविस्तारंजगतःसविमुच्यतइतिच ॥३१॥ शरीरस्थोजीवः । स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्ता
नभिचाकशीतीतिश्रुतेः । शरीरस्थस्तुसंसारीशरीराभिमतेर्मतः । विष्णुःशरीरगोप्येषनशरीरस्थउच्यते।
शरीराभिमतिर्यस्मान्नैवास्यास्तिकदाचन । तद्गतानांतुदुःखानांभोगोभिमतिरुच्यते । तदभावान्नाभिमा
नीभगवान्पुरुषोत्तमइतिच । अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माजीवोपिन किमुतजडंनभवतीति । शरी
रोत्पत्तिलक्षणमप्यादिमत्त्वंपरस्यनास्तीतिविशेषः । जीवस्यहितदस्तीति । सत्वादिगुणसंबंधश्च । सर्वंक
रोतिपरमात्मातथापिनलिप्यते । वादिप्रसिद्धत्वादेवेष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठमित्यादिवन्निषेधः । कुर्वाणोपि
यतःसर्वंपुण्यपापैर्नलिप्यते । जन्ममृत्यादिरहितःसत्वादिगुणवर्जितः। विष्णुस्तद्विपरीतस्तुजीवोतस्तौपृथ
क्सदेतिच ॥३२॥ सएषनेतिनेतीत्यादिच । जीवानामचेतनप्रकृतेर्मोक्षंभूतप्रकृतिमोक्षं ॥३५॥ इतिश्री
मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेत्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ ॥
हरिःॐ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्पष्टीकरणपूर्वकंत्रैगुण्यंविविच्यदर्शयति । योनिर्भार्यातथास्थानंयोनिःकारण

मेवचेतिशब्दनिर्णये । अत्रयोनिर्भार्या । तस्मिन्गर्भंदधाम्यहमितिवाक्यशेषात् ॥३॥ एतेभ्यःसत्वादिगु
णेभ्योन्यंकर्तारमीशंयदापश्यतितदैवायंनापुरुषः । अन्यथापशुसमः । नकेवलमन्यत्वेनपश्यन्ना । तंकर्ता
रंविष्णुंकिंतुगुणेभ्यउत्तमत्वेनच । कथंसएवना । यस्मान्मद्भावंसोधिगच्छति ॥१९॥ महालक्ष्मीरितिपरा
भार्यानारायणस्यया । प्रकृतिर्नामसाज्ञेयाप्रकर्षेणकरोतियत् । तस्यास्तुत्रीणिरूपाणिसत्वंनामरजस्तमः ।
सृष्टिकालेविभज्यंतेसत्वंश्रीःसद्गुणप्रभा । रजोरंजनकर्तृत्वाद्भूःसासृष्टिकरीयतः । यदावेशादियंपृथ्वीभूमि
रित्येवकथ्यते । जीवानांग्लपनाद्दुर्गातमइत्येवकीर्तिता । एताभिस्तिसृभिर्जीवाःसर्वेबद्धाअमुक्तिगाः
॥५॥ सर्वान्बध्नंतिसर्वाश्चतथापितुविशेषतः । श्रीर्देवबंधिकानॄणांभूर्दैत्यानांतथापरा । एताभ्योन्यंपरंचैव
विष्णुंज्ञात्वाविमुच्यते । सामर्थ्यातिशयादासांनैताभ्योविद्यतेपरः । इतियावद्विजानातितावत्तंनृपशुंवि
दुः । तस्मादाभ्योधिकगुणोविष्णुर्ज्ञेयःसदैवचेतिमहाविष्णुपुराणे ॥६–१८॥ रजसस्तुफलंदुःखमित्यत्रदुःख
मितिदुःखमिश्रंसुखं । दुःखंदुरितिसंप्रोक्तंखंनामसुखमुच्यतइतिशब्दनिर्णये । कर्मणोराजसस्योक्तंदुःख
मिश्रंसुखंफलं । अज्ञानजंतामसस्यनित्यदुःखंफलंविदुरितिस्कांदे ॥१६॥ लोकस्थितान्प्रकाशादीन्प्रायो

नद्वेष्टिनेच्छति । स्वयंप्रकाशीमोहोज्झस्तथापिपुनरिच्छति । विष्णोःप्रकाशंतंचापिनित्यभक्त्याभिसेवते । सुखदुःखादिभावेपिविष्णुभक्तौसमःसदा । अर्थार्थंवाप्रियार्थंवानिंदादीनांभयादपि । नविष्णुभक्तिह्रासो स्यार्किंतुसाम्यमथोन्नतिः । अवैष्णवारंभवर्जीविष्णुंयातिनसंशयइतिच । उदासीनवदित्युक्तेश्चनकेवलोदा सीनत्वं । नेंगतइत्युदासीनवृत्तिनिषेधः। सर्वारंभपरित्यागीतिविशेषप्रयोजनापेक्षयापिनावैष्णवारंभइति। इंगनंक्षणिकंकर्मदीर्घमारंभउच्यतइतिशब्दनिर्णये । लक्ष्म्यादिभिःकृतोबंधोयोऽनादिःपुरुषस्यतु । तमत्ये तीहयोविद्वान्सविज्ञेयोगुणात्ययीतिचप्रवृत्ते । तत्कृतबंधात्ययात्तदधिकविष्णुप्राप्तेश्चतदत्ययीत्युच्यते । यथा द्वारपालमतीत्यराजानंगच्छतीति । ब्रह्मणिभूयंब्रह्मभूयं । ब्रह्मेतिप्रकृतामहालक्ष्मीः । अतीत्यत्रीणिरूपा णिमहालक्ष्मींप्रपद्यते । तयात्वनुगृहीतोसौवैष्णवोविष्णुगोभवेदितिच ॥२२–२६॥ ब्रह्मप्राप्तोमत्प्राप्तएवभ वतीत्याह । ब्रह्मणोहीति । मदवियोगात्तस्याअपिमत्स्थएवभवतीत्यर्थः । तथापिमत्प्राप्तिक्रमविवक्षयात दुक्तिः । एकांतिकस्यसुखस्य मोक्षस्य ॥ २७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भ गवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिःॐ ॥ त्रयोदशोक्तंविविच्यदर्शयति । पृथङ्मूलंहरिस्तस्यजगद्वृक्षस्यभूमिवत् । सत्वादियुक्तेचिदचित्प्र
कृतीमूलभागवत् । अत्रापिचिदचिद्योगोवृक्षवत्संप्रकीर्तितः । पृथिवीदेवतावत्तद्धरिर्मृद्वदचेतना । उत्तम
त्वात्तुमूलानामूर्ध्वंमूलस्त्वयंस्मृतः । नीचास्ततोमहदहंबुद्ध्योभूतसंयुताः । शाखाश्छंदांसिपर्णानिकाममो
क्षफलेह्यतः । कारणेषुस्थितंकार्यंव्याप्तंकार्येषुकारणं । अन्योन्यसंयुताःशाखामूलानितुसदैवतु । विषयाद
र्शनीयत्वात्प्रवालसदृशामताः । जगद्वृक्षोयमश्वत्थोह्यश्ववच्चंचलात्मकः । अव्ययोयंप्रवाहेण ॥१–२॥ स्वस
क्तज्ञानहेतिना । विष्णोःसम्यक्पृथग्दृष्टिनामच्छेदनभाक्सदा । अव्यक्तादिसमस्तंतुनेतिनेत्यादिवाक्यतः ।
बोधेनैवपृथग्विष्णोःकृत्वामृग्यःसकेशवः ॥३॥ तमेवाद्यंप्रपद्येतयदंशाभासकोह्ययं । जीवराशिःसमस्तोपि
ब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वकः ॥४॥ किंचित्सादृश्यमात्रेणभिन्नोप्यंशइवोच्यते । ईश्वरस्तुयदात्मस्यशरीरंविशतिप्रभुः ।
मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति । शब्दादीन्प्रत्यथयदाजीवमादाययात्यतः । गृहीत्वैतानिसंयाति
वायुर्गंधानिवाशयात् ॥७–८॥ भुंक्तेहरिःशुभान्भोगानिंद्रियेषुव्यवस्थितः । पूर्णानंदोपिभगवान्क्रीडया
भुंक्तएवतु ॥९–१०॥ सौम्यत्वात्सोमनामासौसोममंडलगःसदा । सएवाग्निस्थितोविष्णुर्नाम्नावैश्वानरःस

दा । सर्वेषांसनराणांयदुपजीव्यःसदैवच । सएवव्यासरूपेणवेदांतकृदुदाहृतः । ब्रह्मरुद्रादयःसर्वेशरीरक्ष
रणात्क्षराः । श्रीरक्षरात्मेत्युदितानित्यचिद्देहकायतः । चेतनाचेतनस्यास्यराशेःसंस्थापकत्वतः । कूटस्थ
आत्मासाज्ञेयापरमात्माहरिःस्वयं । क्षराक्षरात्मनोर्यस्मादुत्तमःससदानयोः । पुरुषोत्तमनाम्नातःप्रसिद्धोलो
कवेदयोरितिनारायणश्रुतिः॥१३–१८॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगव०गीतातात्पर्यनिर्णयेपंचदशोध्यायः १५
हरिःॐ ॥ देवासुरलक्षणं । येऽतिमानेनमन्यंतेपरमेशोहमित्यपि । मिथ्याजगदिदंसर्वंभ्रमजत्वान्नतिष्ठति।
मिथ्यात्वान्नेश्वरोस्यास्तिपरेभ्योपिनजायते । स्वस्मिन्नपितथान्यस्मिन्नियंतान्यइतीरिते। प्रद्विषंत्यसुरास्ते
तुसर्वेयांत्यधरंतमः। अयोग्येशत्वकामाच्चलोभाच्चात्मसमर्पणे । तत्ववेदिषुकोपाच्चतमस्तेषांनदुर्लभं । अक्षा
गमानुमानांचस्वोक्तेरपिविरोधिनः । यस्मात्ततोसुराज्ञेयाएवमन्येपितादृशाः ॥८–२१॥ येतुविष्णुंपरंज्ञात्वा
यजंतेनान्यदेवताः । प्रत्यक्षाद्यविसंवादिज्ञानादेवविमुक्तिगाइतिब्रह्मवैवर्ते ॥१॥ निबंधायनीचस्थानेंधतम
सिबंधाय । सर्गाणांसुबहुत्वेपिशुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौद्वावेवगंधर्वाद्यास्तदंतराः। मुक्तिगाए
वविज्ञेयादेवाएवविमुक्तिगाइतिच । विमोक्षायेत्यत्रवीत्युपसर्गादेवमोक्षनानात्वंज्ञायते। देवासुरनरत्वाद्या

जीवानांतुनिसर्गतः । निसर्गोनान्यथैतेषांकेनचित्कचिदेववा । देवाःशापबलादेवप्रल्हादादित्वमागताः ।
अतःपुनश्चदेवत्वंतेयांतिनिजमेवतु । हेतुतःसोन्यथाभावोरक्ततास्फटिकेयथा । अतोनित्यश्चनाप्येषस्वभा
वविनिवर्तकः । किंत्वाकर्म्यैवतंतिष्ठेद्देवसर्गस्ततोहिसः । अशोच्यएवविज्ञेयोमोक्षयोग्योहरेःप्रियइतिच ॥५॥
॥६॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥
हरिःॐ ॥ सदसत्कर्मविवेकः । सत्वानुरूपा जीवानुरूपा । अतोयेसात्विकश्रद्धास्तेसात्विकाइतिज्ञेयाअ
न्येन्यइति । श्रद्धामयःश्रद्धारूपः ॥३॥ श्रद्धास्वरूपंजीवस्यतस्माच्छ्रद्धाविभेदतः । उत्तमाधममध्यास्तुजी
वाज्ञेयाःपृथक्पृथक् । स्वरूपभूताश्रद्धैवतमोगानांविमोक्षिणां । शिष्यतेसंसृतिस्थानांश्रद्धारूपंमनोपरं ।
तत्रस्वरूपश्रद्धैवव्यज्यतेप्रायशःक्वचित् । सात्विकस्यतमोरूपाश्रद्धांतःकरणात्मिका । सात्विकीतामसस्या
पिभूयस्त्वात्तद्विविच्यते । श्रद्धेत्यास्तिक्यनिष्ठोक्तासायेषांदेवतोत्तमे । विष्णौतद्भक्तबुद्ध्यैवरमाब्रह्मादिकेषु
च । तेसात्विकाइतिज्ञेयास्तैरिष्टंविष्णुरेवतु । श्रीश्चसाध्यक्षविद्याख्याब्रह्मेंद्राद्याश्चदेवताः । विबुधत्वात्तुम
न्वाख्याभुंजतेप्रीतिपूर्वकं । व्यामिश्रयाजिनोयेतुविष्ण्वाधिक्येससंशयाः । स्वरूपमात्रेदेवानांश्रद्धायुक्ता

श्चसर्वदा । राजसास्तेतुविज्ञेयास्तैरिष्टंयक्षराक्षसाः। दीनत्वाद्देवनामानोब्रह्मेंद्रादिसनामकाः । गृह्णंतियेहरिं
त्वन्यदेवादिसममेवतु । नीचंब्रह्माद्यनन्यंवामन्यंतेनेतिचाखिलं ।तत्तच्छ्रद्धायुतास्तेतुतामसाःपरिकीर्तिताः।
भूतप्रेतास्तुतैरिष्टंशिवस्कंदादिनामकाः । साक्षाच्छिवपरीवाराभुंजतेह्यतितामसाः । मोक्षःसांकल्पिकःस्व
र्गोभूतादित्वंफलंक्रमात् । त्यक्त्वापिशास्त्रविहितंमिथ्याज्ञानविवर्जिताः । भक्त्याविष्णुंयजंतेयेनिषिद्धाच
रणोज्झिताः । तेपियांतिहरिंशास्त्रविधानस्थाःकुतःपुनः ॥४॥ अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजनाः । दं
भाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताः । अज्ञानपिलक्ष्म्यादीन्देवान्विष्णुपरायणान् । विष्णुंचसर्वदेह
स्थंकुशत्वेनविजानते । तेषामल्पगुणत्वेनकल्पनात्तेतमोध्रुवं । यांतिज्ञेयाश्चतेदैत्याःपिशाचावाथराक्षसाः
॥५–६॥ अन्नैश्चैवाथयज्ञाद्यैःप्रायोज्ञेयाइमेनराः । सात्विकाःसात्विकान्कुर्युर्यस्मादन्येतथेतरान् ॥७–२२॥
ॐतत्सदितियद्विष्णोर्नामत्रयमुदाहृतं । प्रसिद्धंवैदिकंतस्मात्कर्मतद्विषयंहिसत् । तत्राश्रद्धाकृतंतस्मादस
दित्येवकीर्त्यते । विप्रावेदाश्चयज्ञाश्चयस्मादोताःपरस्परं । विहिताविष्णुनातेनविष्णुरोमितिकीर्तितः । ओ
तमस्मिन्निदंसर्वमितिचोक्तःसओमिति । तस्मादोमितियज्ञादीन्प्रवर्ततेहिवैदिकाः । अनोंकृतंह्यासुरंस्याद्य

त्तस्मादोंकृतंत्वपि । ॐकारार्थहरेःसम्यगज्ञानादासुरंभवेत् । फलंत्वनभिसंधायतद्ब्रह्मस्यान्ममास्पदं । इति
यत्क्रियतेकर्मतन्नामातोजनार्दनः । अभिसंधितंहितत्प्रोक्तंततंवास्वगुणैःसदेत्यादिच ॥२३–२८॥ मयंप्र
धानमुद्दिष्टंस्वरूपंकार्यमेवचेतिशब्दनिर्णये । शास्त्रविहितमपिभगवच्छ्रद्धाविहीनमसदेवेतिवक्ष्यति । अश्र
द्धयाहुतमिति । भगवच्छ्रद्धाविरहितत्वादेवचाशास्त्रविहितंभवति । विष्णुभक्तिविधानार्थंसर्वंशास्त्रंप्रवर्त
तइतिपैंगिश्रुतिः ॥३॥ स्थिराः स्थिरगुणाघृतादयः । कट्वादीनामप्यारोग्यरसाद्यर्थत्वेनसात्विकत्वमेव ।
रस्यादीनामपिराजसत्वमनारोग्यादिहेतुत्वे । दुःखशोकामयप्रदाइत्युक्तेः । सत्वंसाधुभावः । भवतिहिसो
पिशुच्यन्नात् । हृद्यंपश्चान्मनोहारिप्रियंतत्कालसौख्यदं । सुखंतुदीर्घसुखदंरस्यमभ्याससौख्यदमितिशब्द
निर्णये ॥८॥ रूक्षंनीरसंतीक्ष्णंसर्षपादि ॥९॥ यामांतरितपाकंतुयातयाममितीर्यते । क्वचिच्चगतसारंस्या
न्नियम्यंयातमस्ययदितिच । पूर्वंस्वादुपश्चादन्यथाजातंगतरसं । शुद्धभागवतानांतुस्वभावापेक्षयैवतु ।
स्वादुत्वादिविजानीयात्पदार्थानांनचान्यथेतिसूदशास्त्रे ॥१०॥ यागात्तुराजसात्स्वर्गःसांकल्पिकउदाहृतः ।
लोकःसदीनदेवानांसनाम्नांवासवादिभिः । विष्णावश्रद्धयाऽयोग्यकामाच्चैषांपुनर्भवेत् । नरकंचविनायज्ञं

राजसंनरलोकगाः । निषिद्धंकर्मकुर्युश्चेदीयुस्तेनरकंध्रुवं । कदाचित्सात्विकाःकुर्युःकर्मराजसतामसं । अन्येन्यच्चतथाप्येषांस्थितिःस्वाभाविकीपुनः । स्वंस्वंकर्मतुसर्वेषांसदैवस्यान्महत्फलं । अन्यदल्पफलंचैवबाहुल्यंतेषुलक्षणमितिपाद्मे ॥४॥ मौनं मननं ॥१६॥ युक्तै भगवदर्पणादियोगयुक्तैः । युक्तैरितिदानादिषुसर्वत्रसमं ॥१७॥ सत्संबंधित्वादेवकर्मादिसत् । ॐतत्सदितिनाम्नांविष्णोःप्रसिद्धत्वात् । स्ववत्यनोंकृतंब्रह्मपरस्ताच्चविशीर्यते। अनोंकृतमासुरंकर्मेतिश्रुतेरनोंकृतस्यासुरत्वप्रसिद्धेः। अनर्थज्ञोदितोमंत्रोनिरर्थस्त्रातिमानतः । यन्मंत्रस्तेनकथितोमंत्रार्थोज्ञेयएवतदितिपैंगिश्रुतेश्च । तदर्थत्वेनफलानभिसंधिपूर्वककर्मणएवसात्विकत्वाच्च । तद्भक्त्यातत्स्मरणपूर्वकमेवकर्मसदन्यदसदेवेतिभावः ॥२३॥ राजसस्याप्यसदंतर्भावएव । विष्णुश्रद्धारहितत्वात् । सात्विकंमोक्षदंकर्मराजसंसृतिदुःखदं । तामसंपातदंज्ञेयंतत्कुर्यात्कर्मवैष्णवमित्याग्नेये ॥२८॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेसप्तदशोध्यायः ॥१७॥

हरिःॐ ॥ सर्वाध्यायोक्तधर्मस्यसमासतोनिर्णयात्मकोनुक्तत्रैगुण्यवादीचायं । मनीषिणइत्युक्तत्वात्तेप्यनिंद्याः । अतस्त्याज्यंदोषवदित्यस्यार्थःसंगंत्यक्त्वाफलंचेति ॥३॥ द्रव्ययज्ञादीनांमध्येस्वोचितोयज्ञोविद्यादा

नादिषुस्वोचितंदानंस्वोचितंतपश्चसर्वैर्वर्णाश्रमिभिरन्यैश्चकार्यमेवेत्यर्थः । विष्णुनामस्वाध्यायोत्यानांसत्यो
पवासादितपश्च ॥५॥ संगफलत्यागमृतेस्वरूपत्यागःकार्यइतिमिथ्याज्ञानाख्यमोहात् । स्वयज्ञादीन्परित्य
ज्यनिरयंयांत्यसंशयमितिपाद्मे ॥७॥ मोहंविनादृष्टदुःखमित्येव । दुःखशब्देनकेवलंमानसं । कायक्लेशस्य
पृथगुक्तेः । दुःखंतुमानसंज्ञेयमायासोबाह्यउच्यते । विशेषस्यविवक्षायामन्यथासर्वमेवत्विितिशब्दनिर्णये
॥८॥ नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकेवलंदृष्टदुःखदं । जन्मांतरकृतेपुण्येनसज्जेत्सात्विकश्चले । यःसम्यक्तत्वविद्विष्णो
स्तदर्पणधियैवतु । फलेच्छावर्जितः ॥१०॥ तस्यकर्मबंधायनोभवेत् । बहुलंचेदल्पदोषंयावदेवापरोक्षदृगि
तिच । अन्येषामिष्टं । अस्यतुत्यागित्वादेवनेष्टं । ज्ञानादेर्मोक्षभोग्याच्चनान्यत्स्यात्कर्मणःफलं । त्यागिन
स्तत्वसंवेत्तुरन्येषांतदृतेफलमितिच । केवलकाम्यकर्मणांपरापेक्षयाप्यकरणमित्येतावांस्त्यागात्संन्यासस्य
विशेषइत्यत्यागिनांप्रतियोगित्वेनन्यासिनउक्ताः । त्यागित्वंतेषामपिह्यस्ति । परेच्छयापियेकाम्यंकर्मकुर्यु
र्नतुक्कचित् । न्यासिनोनामतेन्येभ्यःफलत्यागिभ्यउत्तमाइतिच ॥ १२॥ कथितंपरमंसांख्यंकपिलाख्येनवि
ष्णुना । सेश्वरंवैदिकंसाक्षाज्ज्ञेयमन्यदवैदिकमितिच । अधिष्ठानंशरीरादि ॥१३–१४॥ स्वातंत्र्यमीश्वरेवे

त्तिनैवात्मनिकदाचन । ईश्वराधीनमेवात्मन्स्वातंत्र्यंतुजडान्प्रति । तारतम्येनलक्ष्म्यादेर्जीवान्प्रतिचसर्वशः । यस्तदर्थंसमुत्पन्नोयथारुद्रोयथायमः । हत्वापिसइमांल्लोकान्नहंतिननिबध्यते । अज्ञस्तंदर्थंजातोपिवध्यतेदैत्यवद्ध्रुवं । अपरोक्षदृङ्गजातोयस्तदर्थंमुक्तिगंसुखं । ह्रसेत्तस्यपरोक्षज्ञःकिंचिद्दोषेणलिप्यतइतिच । अस्वातंत्र्यज्ञानाद्धन्मीतिभावोप्यस्यनास्तीतिनहंति । अन्यस्यभावोस्तीतिविशेषः । बुद्धिर्यस्यनलिप्यतइति । रागान्नहंतिकिंतुधर्मबुध्या । स्वातंत्र्यंमन्यमानस्यरागाद्धर्मंचकुर्वतः । तन्निमित्तस्तुदोषःस्याद्गुणस्तुस्यात्स्वकर्मजइतिच । संप्रेरयतुरीशस्यकर्मस्वखिलचेतना । ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपाप्रेरणासासएवयत् । स्वरूपेणैवनित्यासाविशेषात्मतयाभवेत् । विशेषोपिस्वरूपेणनित्यश्चस्याद्विशेषतः । स्वनिर्वाहकतायस्मान्नानवस्थाविशिष्टवत् । विशेष्यस्यविशिष्टस्याप्यभेदेप्यविवादिनि । विशेषोस्त्येवनात्रास्तिह्यनवस्थाकदाचन । ज्ञातुरन्योहमितितुकस्याप्यनुभवोनहि । अस्मिन्ज्ञातेवाहमितिभेदस्तस्मात्तयोःकुतः । पश्यामीतिविशेषोयमिदानींमेसमुत्थितः । इत्याद्यनुभवाद्भेदोनविशेष्यविशिष्टयोः । विशेषणंतुद्विविधंविशेषाख्यंतथेतरत् । विशेषमणयेद्येनप्रोक्तंतेनविशेषणं । विशेषोपिविशेषस्यस्वस्यैवगमकोभवेदित्यादितत्वविवेके ॥१७॥ संग्रहःपंचकारणा

नांसंक्षेपः। अधिष्ठानस्यकरणेंतर्भावात्। दैवशब्दोदितेश्वरस्यैवमुख्यकर्तृत्वात्स्वतंत्रास्वतंत्रकर्त्रोः कर्तृशब्देनै
वोक्तेस्त्रैविध्यं । कर्मचेष्टा ॥१८॥ एवंगुणसंख्यानेपरमसांख्यशास्त्रे ॥१९॥ अस्तित्वाद्भूतनामभ्यः सर्वजीवेभ्य
एवच । मुक्तेभ्योपिपृथक्त्वेनविष्णोः सर्वत्रगस्यच । ऐक्येनचस्वरूपाणांप्रादुर्भावादिकात्मनां । तारतम्ये
नजीवानांभेदेनैवपरस्परं। जडेभ्यश्चैवजीवानांजडानांचपरस्परं। तेभ्योविष्णोश्चसम्यक्तल्लक्षणज्ञानपूर्वकं।
ज्ञानंसात्विकमुद्दिष्टंयत्साक्षान्मोक्षकारणं॥२०॥ विष्णोरन्यस्ययाथार्थ्यज्ञानंराजसमुच्यते। यदिविष्णुंनजा
नातियदिवामिश्रतत्त्ववित् ॥ अन्यथाकरणीयत्वात्कार्याख्यंजीवमेवयः। अकार्यंब्रह्मजानातिसएवाखिल
मित्यपि। एकजीवपरिज्ञानात्कृत्स्नज्ञोस्मीतिमन्यते। युक्तिविज्ञानराहित्यात्स्वपक्षस्याप्ययुक्ततः। अयुक्तता
मेवगुणंमन्यतेचाल्पदर्शनः। अतत्त्वार्थंजगद्भूतेतत्त्वार्थज्ञानवर्जनात्। समुख्यतामसज्ञानीत्येकैकेनापिकिं
पुनः। सर्वैरेतैर्विशेषैश्चयुक्तःपापतमाधिकइतिपाद्मे । पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानमित्यस्यव्याख्यानानाभावानि
त्यादि। सर्वगतमेकमीश्वरंनजानातीत्येतावतैवराजसत्वं। एकस्यकृत्स्नवज्ज्ञानमेवतामसं । मुक्तत्वादि
रूपेणान्यथाकरणीयत्वात्पराधीनत्वेनाल्पस्यजीवस्यस्वातंत्र्यादिगुणपूर्णत्वात्कृत्स्नेनब्रह्मणैक्यज्ञानंचमहा

तामसं । किंपुनस्तावन्मात्रंसर्वमितिज्ञानं । किंपुनस्तत्राप्येकजीवादन्यत्किमपिनास्तीत्यहैतुकंज्ञानंसर्वम
पितामसं । किमुतदेवोक्तलक्षणं । अतत्त्वार्थवत्सदसद्वैलक्षण्याद्यन्यथार्थकल्पनायुक्तमेवतामसं । किमुत
देवोक्तविशेषणैर्युक्तं । प्रायोल्पज्ञानमपितामसं । अज्ञानबहुलत्वात्किमुतदेवोक्तमिथ्याज्ञानबहुलमित्यपु
नरुक्तिः । एकस्मिन्सर्वज्ञानंकार्येजीवेपूर्णंब्रह्मेतिसक्तंज्ञानंनिर्युक्तिकंच । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तंअल्पज्ञानं
चपृथक्पृथक्तामसानीतिवा । मायावादेत्वेतानिसमस्तानि । अन्यत्रापित्वहैतुकत्वादिकंविरुद्धवादेषुसमंस
र्वेषु ॥२१–२२॥ मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसेत्युक्तत्वात् येमेमतं येत्वेतदितिच तस्यमोक्षसा
धनस्याकरणेप्रत्यवायस्यचोक्तेर्भगवदर्पितत्वेनसर्वकर्मकरणंतस्यविष्णोःसर्वपरमत्वज्ञानंचनियतमेवेतिज्ञा
यते । अध्यात्मचेतसेत्युक्तत्वात्तत्स्वरूपयाथार्थ्यज्ञानादि । येतुसर्वाणिकर्माणीत्येतस्मिञ्छ्लोकेऽध्यात्मचेतस्त्व
स्य मत्पराःअनन्येनैवयोगेनध्यायंतइतिव्याख्यातत्वात् । एवंसर्वमपिभगवद्भक्तियुक्तमेवसात्विकं ॥२३॥
सर्वस्यभगवदधीनत्वज्ञानादेवानहंवादी॥२६॥भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्प्रकृष्टोनकृतोहियः । सप्राकृतोदीर्घसूत्री
कुर्यांपश्चादितिस्मरन्नितिशब्दतत्त्वे । प्राप्तकालस्यकर्मणोदीर्घकालेनैवकृतिंसूचयन्दीर्घसूत्रीत्यर्थः । अल

सोदीर्घसूत्रीचसत्वयुक्तामसोमतः । अयुक्तोराजसःस्तब्धःप्राकृतोनैकृतिकःशठः । एकैकेनैवदोषेणप्रोक्त
स्तामसतामसः । दुर्नरत्वंचतिर्यक्त्वंतमश्चैतत्फलंक्रमादितिच ॥२८॥ किंचिद्यथावद्धर्मादीनयथावच्चपश्य
ति । ययाबुद्ध्याराजसीसामिथ्यादृक्त्वेवतामसीतिच । वैष्णवोभक्तियोगोयस्तद्युक्तासात्विकीधृतिरितिच ।
विहितविषयैवेत्यव्यभिचारिणी । स्वप्नंभयमित्यादिसर्वनिषिद्धोपलक्षणं । तत्तत्सात्विकमेवस्याद्यद्वृद्धाः
प्रचक्षते । निंदंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितमितिभागवते । महात्मानस्तुमांपार्थ । अभयंसत्वसंशुद्धिरित्या
दिनावृद्धाश्चोक्ताः॥३०–३५॥विष्णोःप्रसादात्स्वमनःप्रसादात्सात्विकंसुखमितिपाद्मे॥३७॥सत्वंजीवजातं।
मुक्तानांगुणातीतत्वात्पृथिव्यांदिविदेवेषुचेतिशेषः । यथेष्टंसंचरंतोपिमुक्ताभूम्यादिगानतु । ग्रामस्थाअपि
नग्राम्यावैलक्षण्याद्धिसज्जनाः । नराधमास्तामसेषुसात्विकास्तत्रराजसाः । दैत्यभृत्यामहादैत्यामुख्यताम
सतामसाः । राजसास्तुनरास्तत्रविप्राराजससात्विकाः । तत्रस्थशुद्धसत्वास्तुपरहंसाःप्रकीर्तिताः । हंसो
बहूदःकुटिजोवनस्थोनैष्ठिकोगृही । क्रमाद्रजोधिकाबाह्यंकर्मैषामधिकंयतः । धर्माःपरमहंसानांब्राह्मणएवश
मादिकाः । देवादेःकर्मबाहुल्यंनलिंगंरजसःक्वचित् । नहिविष्णोश्चलेत्तेषांमनःकर्मकृतामपि । अन्येषांच

लचित्तत्वात्प्रायःस्यात्कर्मराजसं । यदितत्स्मारकंविष्णोर्विंद्यात्सात्विकमेवतु । धर्मार्थहिंसनाग्निश्चविशेषो ब्रह्मचारिणः । पैतृकंचापियतितोदारास्तुगृहिणस्ततः । असंगोग्राम्यसंत्यागःपश्वहिंसागृहस्थतः । वन स्थस्यविशेषोयंसर्वेषामितरत्सममितिच । सात्विकाःस्वल्परजसःक्षत्रियाःसत्वराजसाः । वैश्याःशूद्राअति स्वल्पसत्वाधिक्येनतामसाः । येतुभागवतावर्णास्तेषांभेदोयमीरितः । सत्वाधिकःपुल्कसोपियस्तुभागवतः सदा । त्रैविद्यमात्राविष्णोर्येसर्वाधिक्येससंशयाः । अन्याधिक्यंनमन्यंतेश्रीशाद्राजसतामसाः । अज्ञा विष्णौद्वेषहीनाःसर्वेराजसतामसाः । पितृगंधर्वपूर्वाश्चमुनयोदेवताइति । सात्विकास्त्रिविधास्तत्रश्रेष्ठाएवो त्तरोत्तराः । देवाइंद्रोविरिंचाद्याइतित्रेधैवदेवताः । क्रमोत्तराःशिवोवाणीब्रह्माचैवोत्तरोत्तराः । सत्वसत्व महासत्वसूक्ष्मसत्वश्चतुर्मुखः । यस्माद्यावद्विमुक्तिःस्यान्मुक्तावेवंसुखक्रमइतिच । विष्णौकिंचित्प्रीतियु क्तास्तामसमध्येसात्विकानराधमाइत्यर्थः । राजसानांमध्येसात्विकाएवभागवताविप्रादयः । राजसस्थ सात्विकेष्वेवशुद्धसात्विकाःकिंचिद्रजोयुक्तसात्विकाःसमरजोयुक्तसात्विकाःसत्वात्किंचिदूनतमोयुक्तसा त्विकाइतिवर्णभेदः । सत्वप्रधानत्वादेतानारभ्योत्तरोत्तरंसर्वेपिमोक्षयोग्याः । सत्वात्संजायतेज्ञानमित्या

देः । सत्वाधिकोमोक्षयोग्योयोग्यौंधतमसस्तथा । तमउत्तरोरजोभूयान्त्समोवासृतिपात्रकइति ॥ ४० ॥
शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच । ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंविप्रकर्मस्वभावजं । एतेगुणाःकिंचिदूनावि
प्रात्क्षत्रियएवच । अधिकावाब्राह्मणेभ्यःकेषुचिच्चक्रवर्तिषु । ऋषयस्त्वेवविज्ञेयाःकार्तवीर्यादयोनृपाः । शौ
र्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्चक्षत्रियेन्येगुणाअपि । क्षत्रियोनब्रह्मगुणोवैश्यः
कृष्यादिजीवनः । ततऊनःशमाद्यैर्यःशुश्रूषुःशूद्रउच्यते । अधिकाश्चेद्गुणाःशूद्रेब्राह्मणादिःसउच्यते । ब्राह्म
णोप्यल्पगुणकःशूद्रएवेतिकीर्तितः । नरोपियोदेवगुणोदेवोज्ञेयोनृतांगतइतिच । स्वकर्मणातमभ्यर्च्येति
वचनात्क्षत्रियादिष्वपिशमाद्यनुवृत्तिर्ज्ञायते । नहिशमादिकंविनातस्याभितोर्चनंभवति । सम्यक्शमादि
भिरर्चनंह्यभ्यर्चनं । नचशमादीन्विनासिद्धिंविंदति । यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तत्वाच्च । शमोम
न्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियनिग्रहइतिभागवते । नचक्षत्रियादिभिरपिशौचतपःशमादिभिर्हीनैर्भवितव्यमितित
त्तद्धर्मेषूच्यते । युक्ताह्येतैःसर्वगुणैर्जनकतुलाधारादयः । अतोयुद्धेऽपलायनमैश्वर्यंचक्षत्रियस्यविशेषगुणौ । ॥९
तौचकृष्यादयोजीवनार्थंशुश्रूषायाजनंजीवनार्थंप्रतिग्रहश्चेत्येतएवान्येषांपरधर्माः । शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यं

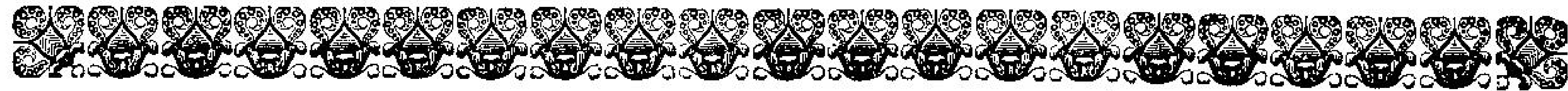
दानंचक्षत्रियेधिकाः । तद्धीनाब्राह्मणेतस्माद्वैश्येशूद्रेततोल्पकाः । अध्यापनंचशुश्रूषाजीवनार्थम्र्तेसतां । विप्रादिषुक्रमाज्ज्ञेयाःशूद्रस्याध्यापनंविना । तस्माच्छूद्रोल्पशुश्रूषुःस्वभावाज्जीवनंविना । एतेनैसर्गिकाभावाःस्याद्भावोन्योपिकुत्रचित् । बलाद्विरुद्धभावस्तुहेयःस्वाभाविकोपियः । अनिसर्गोपिहिशुभोवर्धनीयःप्रयत्नतः । याजनैश्वर्यपूर्वास्तुनान्यैःकार्याःशुभाअपि । अपलायनंचशूद्राणांब्रह्मक्षत्रार्थमिष्यतइतिच । प्रसह्यवित्ताहरणंशारीरोदंडएवच । अशिष्याणांशासनंचतथैवार्थविनाशनं । एषईश्वरभावःस्यान्नकार्यःक्षत्रियेतरैः । सर्वेविधर्मिणःशास्याःक्षत्रियैर्यत्नतःसदा । अंगाद्यहानिकृद्दंडःशिष्येषुब्राह्मणादिभिः । कार्योदेहेपिशिष्यश्चस्वामिनास्वेनवार्पितः । पुत्रानुजादयःसर्वेशिष्याएवनिसर्गतः । गुरवश्चैवमित्राणिसखिसब्रह्मचारिणः । संबंधिनश्चसर्वेपितत्तद्योग्यतयाखिलैः । शिक्षणीयेषुभावेषुशिक्षणीयाःप्रयत्नतः । उन्मादेबंधनाद्यैर्वाताडनंनगुरोःक्वचित् । पापंचरंतस्त्वन्येपिसर्वेदृष्टिपथंगताः । शक्तितोवारणीयाःस्युर्देशकालानुसारतः । तदुत्तमविरोद्धारःसंत्याज्यागुरवोपितु । यथाशक्त्यनुशास्यैवकालतोपिनचेच्छुभाः । विष्णौपरमभक्तस्तुनत्याज्यःशास्यएवच । शिक्षयंश्चगुरूञ्छिष्योगुरुवन्नैवशिक्षयेत् । महांतोनानुशास्याश्चविरुद्धाच

रिताअपि । यदिचस्वाधिकानांतेविरोधंनैवकुर्वतइत्यादिच । आपत्सुविप्रःक्षात्रंतुविशावाधर्ममाचरेत् । क्षात्रासिद्धौनशूद्रस्तुविप्रक्षत्रिययोःक्वचित् । क्षत्रियोब्राह्ममापत्सुतदापत्सुविशामपि । क्षत्रियोविप्रधर्मोपिनैवभैक्ष्यप्रतिग्रही । वैश्यआपत्सुशौद्रंतुधर्ममेकंनचापरं । शूद्रआपत्सुविड्धर्मातदापत्सुचकारुकः । शूद्रस्तुवैश्यधर्मापिनैववेदाक्षरोभवेत् । अत्यापदिक्षत्रियोपिपादशुश्रूषणंविना । शौद्रधर्मंचरन्विप्रक्षत्रियेषुनदुष्यति । येषुकर्मसुयाच्यःस्यात्स्वामिनापिनयाचिता । शौद्राण्यपिस्वधर्मत्वेक्षत्रियस्यापदोयदि । आत्मनश्चेद्बलाधिक्यंसानुबंधादपिप्रभोः । धर्मार्थंसेवतोर्थार्थंविप्रधर्मादिकाद्वरः । प्रभुणायाच्यवृत्तिस्तुविशेषेणापिधर्मभाक् ।बाह्वोर्बलाधिकोयःस्यात्क्षत्रियोविद्ययाधिकः । विप्रोभागवतौचैतौसेशालोकास्तयोरिमइत्यादिव्यासस्मृतौ॥४२–४८॥नैष्कर्म्यसिद्धिं अनिष्टसर्वकर्मनाशाख्यसिद्धिं॥४९॥वक्ष्यमाणप्रकारेणवर्तमानस्तदनंतरंनैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तोभूत्वाब्रह्माख्यायामहालक्ष्म्याःसकाशंयथाऽऽप्नोततथानिबोधममयोनिर्महद्ब्रह्म। ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहमित्युक्तत्वात्। ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मेत्युक्त्वामद्भक्तिंलभतेपरामितिवक्ष्यमाणत्वाच्च । सर्वपापक्षयादेहंत्यक्त्वादेवान्क्रमाद्व्रजन् । प्राप्यलक्ष्मींतत्प्रसादात्पुनःस्वृद्धाहरौयदा । भक्तिस्तयापुनर्ज्ञानेस्वृद्धेवि ॥

ष्णुंप्रपद्यते । अपरोक्षदृशोविष्णोःशरीरेपिसतःपुरा । त्यक्तदेहादिकस्यापियावद्विष्णुंप्रपद्यते । तावद्गुणा विवर्धंतेस्थिताःस्युःप्राप्यकेशवमितिमहावाराहे ॥५०॥ विमुच्यनिर्ममःशांतोनैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तोभूत्वाब्रह्म णिभूयायभवतीत्यर्थः ॥५३॥ विहितानिसर्वकर्माण्यपिमद्यपाश्रयोभूत्वासदाकुर्वाणः । नहियथेष्टचरणेता त्पर्यमत्र । तथासतिविहितकरणेपिसमत्वात् मामनुस्मरयुध्यच ततःस्वधर्मंकीर्तिंचेत्यादिप्रस्तुतविरोधः । अपिशब्दस्त्वेकमपिकर्मातदाश्रयेणनकार्यमित्यर्थे ॥ ५६॥ भगवत्संश्रितस्यैत्रैविद्यस्यचमनसैवविशेषइत्या ह । चेतसासर्वकर्माणीति । सएवसर्वस्मात्परमइतिभावोस्येतिमत्परः । तत्रचित्तवृत्तिनिरोधोपि । बुद्धि योगःप्रत्याहारादिः ॥५७॥ प्रकृतिरीश्वरेच्छा । प्रकृतिर्वासनेत्येवतवेच्छानंतकथ्यतइतिवचनात् । एषा तुप्रकृत्यैवचकर्माणीत्यादिष्वपियुज्यते । तस्याएवहिमुख्यतोनियोक्तृत्वं । स्वभावकर्मादिभिर्बद्धा । तदे वाह । ईश्वरःसर्वभूतानामिति ॥५९॥ निश्चितार्थःसतुज्ञेयोयत्रात्मैवपरोक्षतः । उच्यतेविष्णुनायद्वत्तद्ब्रह्मे त्यादिकथ्यतइतिशब्दनिर्णये । मन्मनाइत्युपसंहाराच्च॥६१॥शाश्वतंस्थानंवैकुंठादि । श्रीरेवलोकरूपेणवि ष्णोस्तिष्ठतिसर्वदा । अतोहिवैष्णवालोकानित्यास्तेचेतनाअपीत्याग्नेये । नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्वंचे

त्याद्युक्तं ॥६२॥ तत्वसारकथनंद्वाविमौपुरुषावित्यत्रैवोपसंहृतं । तत्त्वप्रशंसार्थमेवतद्बुद्धिप्रशंसाकृता । अ
त्रतुसाधनसारोपसंहारःसर्वगुह्यतममिति । मन्मनाइत्यादेःपूर्वमेवोक्तत्वाद्भूयइति । अर्थतस्त्वत्रापिविष्ण्वा
धिक्यमेवोक्तंभवति ॥६४॥ अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्तशेषत्वेनसर्वधर्मानितिवचनं । मामेकंशरणंव्रजे
त्यपि । मन्मनाइत्याद्युक्तनिगमनात्मनातद्व्याख्यानं । सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वंतत्रमनःसदा । सर्वाधिक
प्रेमयुक्तंसर्वस्यात्रसमर्पणं । अखंडात्रिविधापूजातद्दत्यैवस्वभावतः । रक्षतीत्येवविश्वासस्तदीयोहमिति
स्मृतिः । शरणागतिरेषास्याद्विष्णौमोक्षफलप्रदेतिमहाविष्णुपुराणे । अनादिजन्मकृतसर्वपापेभ्यः । अत्र
प्राप्त्यभावात् । धर्मपरित्यागेपापपरित्यागस्यकैमुत्येनैवसिद्धत्वात् ॥६६॥ अतपस्कायैवनवाच्यं । अशुश्रू
षवेपुनश्चेतिदोषाधिक्यमशुश्रूषोर्दर्शयितुंचशब्दः । एवमभक्तायकदापिनवाच्यं । कदाचिदल्पतपसोल्पशु
श्रूषोरपिभक्त्याधिक्येवाच्यंभवतीतिकदाचनेतिशेषः । अभक्ताच्चनवाच्यमसूयोरिति तत्रापिचशब्दः ।
समुच्चयेतथाधिक्येन्यूनत्वेचःप्रयुज्यतइतिशब्दनिर्णये । अभक्तादपिपापःस्यादसूयुर्दोषदृग्यतइतिचपाद्मे
॥६७॥ सोपिमुक्तः । नचतस्मान्मनुष्येष्विलुक्तेश्चमुक्तानांमहत्तारतम्यंज्ञायते । मनुष्येष्वितिविशेषणात्त

त्रापिदेवानामाधिक्यंच । मुक्तिर्ज्ञात्वापिविष्णुस्याच्छास्त्रंश्रुत्वाततोधिकं । मुक्तौसुखंतत्पठतस्ततोप्यधिक
मिष्यते । व्याख्यातुस्तुसमंमुक्तौसुखंनान्यस्यकस्यचित् । ततोधिकंतुदेवानांमुख्यव्याख्याकृतोयतइतिच
॥ ६७–७१ ॥ यथेच्छसितथाकुर्वित्याक्षेपपरिहारायकरिष्येवचनंतवेत्यनुसरतिभगवंतं ॥ ७२ ॥ ७ ॥
नमस्तेवासुदेवायप्रेयसांमेप्रियोत्तम । समस्तगुणसंपूर्णनिर्दोषानंददायिने ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरू
पाणिदिव्यान्यलंबद्व्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् । वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्म
ध्वोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥७॥ निःशेषदोषरहितकल्याणाशेषसद्गुण । भूतिस्वयंभुशर्वादिवं
द्यत्वांनौमिमेप्रियं ॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्ण
येऽष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ७ ॥ ॥ श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयःसमाप्तः ॥ ॥

॥ श्रीमद्गीतातात्पर्यनिर्णयः संपूर्णः॥

The Credit of getting the Sarvamoola Books Scanned goes to Panditavareenya ityaadi birudankita Shreemajjaalihaala Shreenivaasaachaaryasya Vidyaa Suta, "Gomanjari" Udgrantha kartru, (Raghunatha suri virachita Manikya manjari granthasya Khandana Grantha) Veda Shaastra Puraanaartha Vishaarada, Panditavareenya Shree Dwarakaanaathaachaaryaru.
My heartful salute for him to provide me such a wonderful opportunity to work on this project.

Project Started on : 21 December 2009
Project Completed on : 20 March 2011

Scanned By : Aravindacharya Haranahalli, aravindbharadwajhs@gmail.com